

Jubileumjaar 1998*

M. VAN DIJK

Vele belangrijke staatsrechtelijke gebeurtenissen vonden een veelvoud van vijftig jaar geleden plaats. Ongetwijfeld zal een overvloedige reeks beelden en geschriften van allerlei aard ons in dit jaar aan deze voor Nederland zo belangrijke data herinneren.

Het wordt een leerzame reeks, en niet alleen omdat onze kennis van de vaderlandse geschiedenis eens wordt bijgespijkerd. Leerzaam ook omdat een overzicht van de herdenkingen ons toont dat 'wij Zuid-Limburgers' een andere weg hebben gevolgd dan onze bovenrivierse landgenoten. Bij de keuze van de herdenkingen en vooral de beweegredenen daarvoor komen deze verschillen duidelijk aan het licht.

Wij laten hier een kort overzicht van de verschillende herdenkingen en hun historische achtergronden volgen.

1648

Dit jaar is met 1568, het begin van de Opstand, de Moeder aller Jaren voor de oude Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en het latere Koninkrijk der Nederlanden: op 30 januari 1648 werd in de Westfaalse bischopsstad Münster de zogeheten Vrede van Munster tussen Spanje en de Republiek gesloten. Deze vrede betekende het einde van de Tachtigjarige Oorlog en bracht de Republiek de zo vurig gehoopte volkenrechtelijke erkenning en internationale onafhankelijkheid.

Het was ook een vrede van 'Europese' allure. De Vrede van Munster was een onderdeel

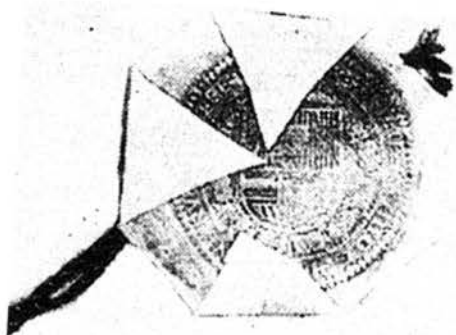
van een groter complex van 'internationale' afspraken, de Westfaalse Vrede, die een einde moest maken aan meerdere oorlogen en conflicten. De vredesregelingen werden gebaseerd op een uitgebreid stelsel van wederzijdse garanties en overeenkomsten die een soort machtsevenwicht tussen de grote mogendheden opleverde. De Vrede van Westfalen betekende ook dat het oude Roomse Keizerrijk uiteen viel in een protestants deel en een katholiek deel.

Feest in de Republiek, maar niet in deze streken. Oostelijk Zuid-Limburg behoorde voor een deel tot het door de Republiek in 1632 en later bezette stuk van de landen van Overmaas. De bezetters trachtten de zegeningen van de 'ware gereformeerde religie' ook hier ingang te doen vinden. De bevolking was echter vrijwel geheel overtuigd katholiek. Bij de Vrede van Munster werden de Staten-Generaal van de Republiek niet verplicht om de rooms-katholieken godsdienstvrijheid te verlenen, en dat beloofde niet veel goeds. Over de verdeling van Overmaas konden Spanje en de Republiek geen overeenstemming bereiken. Die werd uitgesteld naar een later tijdstip. Een definitieve regeling kwam er pas met het Partagetraktaat van december 1662. In de tussenliggende jaren had de plaatselijke bevolking zeer te lijden onder de bestuurlijke onzekerheid en het agressieve optreden van de beide rivaliserende partijen.

In 1662 werd Overmaas ten gevolge van het Partagetraktaat verdeeld in een Spaans deel en een 'Staats', dat wil zeggen onder het bestuur van de Staten-Generaal vallend, deel of

2
 En ninguna manera se haga cosa en contrario de lo que en esta nra.
 directamente en qualquier modo se ser pueda, y caso que se
 huviere hecho o huviere alguna contraveniçion la have repa-
 rar sin ninguna dilatacion ni dilacion mandando castigar
 y castigando con todo rigor los delinquentes y transgresores,
 obligando para el efecto de lo suso referido todos y cada uno
 de nros Reynos, Paçes y señorios, y asimismo todos nros
 oves, bienes, presentes y venideros como tambien annos
 herederos y subcesores sin exceptuar cosa alguna, y para
 la mayor firmeza y validacion desta obligacion
 renunciarnos a todas leyes, costumbres y a todas otras cosas
 contrarias a ello, en fee de lo qual hemos mandado se
 despache la presente firmada de nuestra mano, y sellada
 con nuestro sello y respondida de nuestro secretario de es-
 tado. Dada en Madrid a diez y ocho de octubre de mill y sei-
 cientos y sesenta y dos años.

yo el Rey

Blas de Leyva
 Secretario de Estado

El Mag^o Ratifica la particion de los tres Países de Ultramaría ajustada por Don
 Juan de Sarmiento en 26 de oct^o de 1661, con los Comi^{os} de los Estados Generales

Handtekening van koning Filips IV van Spanje onder de akte van ratificatie van het Partagetraktaat,
 18 oktober 1662.

'partage'. De katholieke bevolking in de schepenbank Heerlen [Heerlen, Voerendaal en Nieuwenhagen] had pech. Heerlen viel tot aan de komst van de Fransen in 1794 onder de souvereiniteit van de Republiek. Dat betekende een ernstige beknotting van hun godsdienstvrijheid en de onmogelijkheid om overheidsfuncties te vervullen. Een frustrerende situatie die circa 125 jaar voortduurde.

Het overig deel van het latere oostelijk Zuid-Limburg bleef weliswaar onder katholiek Spaans, later Oostenrijks bestuur, maar de nabijheid van de Staatse vestingstad Maastricht had ook hier consequenties. Oorlogen zorgden voor grootschalige troepenbewegingen in de streek en veel overlast voor de bevolking. De voor de Republiek zo strategisch gelegen vesting Maastricht en Staats-Overmaas zouden er uiteindelijk de oorzaak van zijn dat Zuid-Limburg, met de rest van het wormvormige Maas-aanhangsel dat 'Limburg' zou gaan heten, in 1814/1815 onderdeel ging uitmaken van het Koninkrijk der Nederlanden.

1748

Bij de dood van keizer Karel VI van Oostenrijk in 1740 ontstond er een Europese crisis rond de erfopvolging door zijn dochter Maria Theresia. Ten gevolge van machtspolitieke overwegingen sloten onder aanvoering van Frankrijk Pruisen, Spanje en Beieren zich aaneen tot een alliantie tegen Oostenrijk. De Republiek, Engeland en Rusland steunden Maria Theresia. Zo ontstond de Oostenrijkse Successie-oorlog [1740-1748], die zich aanvankelijk vooral in Silezië, Noord-Italië en op zee afspeelde.

Maar Frankrijk was ook weer eens, en niet voor de laatste keer, de Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden binnengevallen. Na 1744 werden hier duidelijke successen geboekt. Onder andere de veldslagen van Rocourt [11 oktober 1746] en Lafelt [2 juli 1747], bij Riemst onder de rook van Maastricht,

brachten de Franse legers tot aan de zuidelijke grenzen van de Republiek. In Den Haag begon men zich ernstige zorgen te maken. De situatie werd nog eens bemoeilijkt door politieke onrust en opstootjes in sommige steden in de Republiek.

Vanaf 1747 werd Maastricht belaagd en de vesting capituleerde in mei 1748. Inmiddels waren er echter al vredesbesprekingen begonnen te Aken. Op 18 oktober 1748 maakte de zogeheten Tweede Vrede van Aken een einde aan de Oostenrijkse Successie-oorlog. Alle veroverde gebieden werden aan de rechthebbenden van vóór de oorlog teruggegeven. De Fransen dienden de in de [Zuidelijke] Nederlanden veroverde gebieden, steden en vestingen weer aan Oostenrijk en de Republiek af te staan. De Republiek was er met een blauw oog vanaf gekomen, maar voor iedereen was de zwakte van Den Haag in deze oorlog duidelijk geworden. De Republiek werd voortaan niet meer tot de grote mogendheden in Europa gerekend.

En wij? De langdurige aanwezigheid van grote legers – zo'n 125.000 Fransen en 85.000 geallieerden – in en rond Zuid-Limburg tijdens de jaren 1747 en 1748 leidde ertoe dat de boeren min of meer systematisch werden beroofd van hun oogsten, voorraden en vee. Ook arbeidskrachten werden op grote schaal opgeëist. Officieel moesten voor dit alles schadevergoedingen worden betaald, maar daar kwam in de praktijk weinig van terecht. Tot overmaat van ramp brak er een epidemie van dysenterie, ook wel de 'rode loop' of 'soldatenziekte' genoemd, uit. Vanwege de massale inkwartierungen sloeg de ziekte ook over op de Zuid-Limburgse burgerbevolking. Alleen al in de schepenbank Heerlen eiste de ziekte in 1747-1748 meer dan honderd slachtoffers.

Voor de gevolgen van de Franse opmars voor de kleine protestantse gemeenten in Zuid-Limburg verwijs ik naar de bijdrage van w.A.J. Munier in deze aflevering.

De Republiek werd reeds vanaf 1795 door de Fransen bezet en heette nu de Bataafse Republiek [1795-1806]. De Fransen gaven de Bataafse patriotten en andere veranderingsgezinden enige tijd om te trachten zelf een staatkundige hervorming van de 'versleten' Republiek der Verenigde Provinciën door te voeren. Maar in 1798 konden de Fransen het gemodder van de Bataafse politici niet langer aanzien. Unitarissen, voorstanders van een eenheidsstaat, bleven staan tegenover de federalisten, de voorstanders van een federale staat. Na een door de Fransen gedekte staatsgreep van de unitarissen en vervolgens een tweede om al te radicale unitarissen van het toneel te verwijderen, wordt Nederland een eenheidsstaat. De eerste grondwet ziet in dat jaar ook het licht: de Bataafse Staatsregeling,

voorafgegaan door de 'Algemeene Beginsselen' en 'Burgerlijke en Staatkundige Grondregels'. In deze grondregels treffen wij onze allereerste 'grondrechten' aan.

Onze? Ook hier volgden deze streken weer een andere weg. De bezette gebieden in het hedendaagse Zuid-Limburg waren in 1795 door de Fransen bij de Franse Republiek ingelijfd. De Franse grondwet werd hier van kracht, en de Franse revolutionaire wetgeving werd in 1796-1797 ook hier ingevoerd. Pas met de incorporatie van oostelijk Zuid-Limburg in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden in 1814/1815 werden de 'Bataafse' vernieuwingen ook hier van invloed.

1848

De Grondwet van 1848 wordt gezien als het staatsrechtelijke fundament van onze huidi-

Eén van de dramatische hoogtepunten van de Slag van Lafelt op 2 juli 1747. De Engelse generaal John Ligonier – links met gebogen hoofd – wordt als krijgsgevangene door maarschalk Maurits van Saksen [rechts blootshoofds te paard] aan zijn koning Lodewijk XV voorgesteld.

Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) op oudere leeftijd.

ge rechtsstaat. De voornaamste beginselen van onze constitutionele monarchie en parlementaire democratie, zoals het belangrijke leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid, zijn onmiskenbaar in deze Grondwet neergelegd. Vele grondrechten kregen hun bijna definitieve formulering.

Eén van de belangrijkste inspirators van de Grondwet van 1848 was J.R. Thorbecke [1798-1872], die dit jaar dus precies tweehonderd jaar geleden werd geboren. De invloed van de liberaal Thorbecke op het staatsleven in de negentiende eeuw is moeilijk te overschatten. Hij was een onvermoeibaar strijder

voor onze liberaal-democratische staatsinrichting. Hij heeft het land in allerlei hoedanigheden gediend, bijvoorbeeld als premier in de jaren 1849-1853, 1862-1866 en 1871-1872. Hij stond niet alleen aan de wieg van de Grondwet van 1848, maar ook van belangrijke organieke wetgeving als de Provinciewet [1850] en de Gemeentewet [1851].

1898

In 1898 werd Wilhelmina achttien jaar en werd zij in de Nieuwe Kerk te Amsterdam officieel ingehuldigd als koningin. Een waar-

lijk nationaal feest met een overweldigende rituele plechtigheid. Oranje leefde weer, na bijna letterlijk op sterven na dood te zijn geweest.

Wilhelmina was de enige dochter van koning Willem III uit diens tweede huwelijk met Emma, prinses van Waldeck-Pyrmont. Wilhelmina werd in 1884 kroonprinses na het overlijden van haar halfbroer Alexander, waardoor de erfopvolging in een onzekere situatie kwam te verkeren. Wilhelmina bleef gezond en in 1890 volgde zij haar vader op, tot 6 september 1898 onder regentschap van haar moeder Emma.

Wilhelmina bleek een krachtige persoonlijkheid die het aanzien van het koningshuis verhoogde. Vooral haar rol als symbool van het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog werd algemeen gewaardeerd. Vlak na haar gouden regeringsjubileum in 1948 trad Wilhelmina af ten gunste van haar dochter Juliana. Wilhelmina leefde vervolgens als prinses der Nederlanden teruggetrokken op paleis Het Loo. Teleurstelling over het uitblijven van politieke en maatschappelijke vernieuwing na de Tweede We-

reldoorlog heeft tot haar troonsafstand bijgedragen.

1948

Het is vijftig jaar geleden dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties [met acht stemonthoudingen] de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aannam. Dit verdrag, een dertigtal klassieke en sociale grondrechten bevattend, heeft in principe de status van een aanbeveling. In de loop der jaren zijn sommige rechten echter bindend voor elke lidstaat geworden, zoals het verbod van rassendiscriminatie. De algemene plicht tot eerbiediging van de grondrechten wortelt tegenwoordig stevig in het [internationale] gewoonterecht en is één van de hoekstenen van het rechtsstelsel, ook in Nederland.

* Dit artikel is geïnspireerd door een bijdrage van de rechtshistoricus mr. C.J.H. Jansen aan het *katern* 65, 3151-3152 in *Ars Aequi-Juridisch Studentenblad* 46 (1997) 12/december.

Noten:

1. Zie voor het Partagetraktaat J.A.K. HAAS, *De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* [Assen 1978].
2. Over de slag bij Lafelt en de belegering van

Maastricht verscheen onlangs J.S.M. DAENEN e.a., *De Slag van Lafelt om Maastricht* [Maastricht 1997].

3. Vergelijk W.A.J. MUNIER, 'Enkele episodes uit de geschiedenis van Heerlen tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog [1740-1748]', in: *LvH* 41 [1991] 33-47.

Documenten over de verhoudingen tussen roomsen en protestanten tijdens het tweede Franse intermezzo [1748-1749] in Staats-Overmaas

W.A.J. MUNIER

De emeritus-hoogleraar kerkgeschiedenis prof.dr. W.A.J. Munier is een van de vaste auteurs in ons tijdschrift. Hij verdiept zich onder andere in de bijzondere verhouding tussen de overgrote meerderheid der katholieken en het geringe aantal protestanten in Zuid-Limburg tijdens het zogeheten Staatse bewind [1662-1794]. Ook in de schepenbank Heerlen heeft deze problematiek een belangrijke rol gespeeld. Dit keer voert prof. Munier de lezers mee naar de roerige jaren 1748-1749.

Deze titel vraagt om een verduidelijking. De vroegere stadsarchivaris en -bibliothecaris van Maastricht H.H.E. Wouters publiceerde indertijd een boeiend artikel over wat hij noemde het Franse intermezzo te Maastricht van 1673-1678.¹ Hij stelde daarin onder meer vragen aangaande de invloed die deze bezetting door de Fransen op de publieke opinie heeft gehad. Dezelfde vragen hebben mij bezig gehouden bij mijn onderzoek naar wat ik tot het 'tweede Franse intermezzo' heb omgedoopt. Dat strekt zich dan uit over de jaren van de Oostenrijkse Successie-Oorlog [1740-1748], waarin de inname van Maastricht en de bezetting van de stad en de omliggende gebieden plaatsvond. Uiteraard heb ik mij rekenschap gegeven van de korte duur van deze Franse bezettingsperiode. Niettemin kwam ik geleidelijk aan tot de ontdekking dat ook deze korte bezettingsperiode een cesuur [rustpunt, breuk] heeft betekend in

de geschiedenis van deze jaren. Die cesuur heeft zich dan voornamelijk afgespeeld op het terrein van de verhoudingen tussen roomsen en protestanten. Het is er mij in deze bijdrage om te doen de sporen na te gaan die deze veranderingen in de documentatie hebben achtergelaten. Het zijn vooral documenten van protestantse oorsprong die daarbij leidraad zullen zijn.

Oorlog

De Oostenrijkse Successie-Oorlog, die in 1740 uitbrak na de dood van keizer Karel VI en de opvolging door diens dochter Maria Theresia, vormde een conflict waarbij alle grote Europese mogendheden, impliciet de Republiek der Verenigde Nederlanden, betrokken raakten.² Frankrijk nam in de jaren die erop volgden de gelegenheid waar pogingen in het werk te stellen om oude territoriale aspiraties in de Zuidelijke Nederlanden

te verwezenlijken. Die werden dan ook het terrein van de krijgscampagnes.

In onze streken hebben deze aspiraties, als we tenminste woordvoerders van de protestanten mogen geloven, verregaande positieve verwachtingen in rooms-katholieke kring gewekt. Die gingen zelfs zo ver dat een radicale verandering in de religieuze verhoudingen tegemoet werd gezien. Visitatoren [de kerkelijke bestuurders die jaarlijks het hun onderhorig gebied bezoeken] van de classis Maastricht [soort gereformeerd dekenaat] vatten daarover in het verslag van hun in 1744 verrichtte rondreis langs de verschillende gemeenten als volgt de indrukken samen: *'De stoutigheid des Pausdoms gaet daer bij dese tijdsomstandigheden so verre, dat men opentlyk en onbeschaemt durft wenschen, dat het land eerlang onder 't gebied van den Coning van Vrankrijk, dien groten voorstander van de Roomse religie komen mogt, waer van visitatoren staalen en bewijzen in handen hebben'*.³ De ten bewijze van deze min of meer als landverraderlijk aan de kaak gestelde toestanden in het verslag aangevoerde staaltjes roepen twijfels op over de werkelijkheidszin van betrokkenen. Ze zijn echter ook aanwijzingen van de manier waarop men elkaar nauwlettend in de gaten hield.

Heel wat dichterbij de werkelijkheid stonden de besprekingen die de protestanten onderling wijdden aan de mogelijkheid van een capitulatie van Maastricht, toen in 1747 het oorlogsgeweld de stad dreigend naderde.⁴ Franse legers hadden kort achtereens de legers der verbonden mogendheden bij Rocourt en Lafelt [2 juli 1747], in de Belgische gemeente Riemst onder de rook van Maastricht, zware nederlagen toegebracht. Het lag toen in de lijn der verwachtingen dat de Fransen zouden gaan doorstoten naar de stad. Omstandig overlegden de protestantse kerkeraden om middelen te vinden invloed uit te oefenen op de regeling der capitulatievoorwaarden. Eind juli 1747 kwam als vrucht van dit overleg een ontwerpovereenkomst die de rechten van de gereformeerde religie

leek te garanderen, tot stand. De inspanning bleek voorbarig, want de belegering bleef uit.

Minder dan een jaar later was het dan zover. De Fransen sloegen in april 1748 het beleg voor Maastricht dat na een beleg van ruim drie weken op 7 mei capituleerde.⁵ Een afvaardiging van protestantse zijde wist na overlegging van de ontwerpovereenkomst de gewenste garantie te krijgen. In art. 12 werd de principiële gelijkberechtiging van de verschillende vormen van protestantse belijdenissen als volgt vastgelegd: *'Le clerge et gouvernement de la ville de Maestricht, des Pais, villages et comtez, marquez dans l'art. XI (la ville de Maestricht, les trois pais d'Outre-Meuse, partage de leurs Hautes Puissances, le comte de Vroenhof, onze bancs de St. Servais, les villages de la Rédemption) qui seront de la Religion Réformée, Luthérienne, Mennonite, seront maintenus sur le même pied sur lequel ils se trouvent actuellement, et comme il leur a été accordé par leurs Hautes Puissances'*.⁶

In mondelinge contacten met de nieuwe machthebbers werd van deze zijde in naam van koning Lodewijk xv de verzekering gegeven dat zij er alles aan zouden doen deze toezeggingen waar te maken. De praktijk zou gaan uitwijzen dat de bezetters zich inderdaad daarvoor hebben ingezet. Dat gebeurde echter eerst nadat de nodige beproevingen over de in aantal sterk geslonken gereformeerde geneenten waren heengegaan. De bezetting door de Fransen bracht een versterkt zelfbewustzijn bij de rooms-katholieke bevolking teweeg. Volgens een bericht van de Heerlense predikant, Hendrik Crena, verkeerde Heerlen in een uitbundige feeststemming.⁷ Op de toren van de Pancratiuskerk hing een witte vlag en een versiering van groen. Dagen achtereens werden de klokken geluid. Overal liepen mensen rond, getooid met witte kokardes en met de kreet: *'Vive le roy'* op de lippen. De kinderen kwamen navenant uitgedost naar school. De feestelijkheden rond de overwinning van Zijne Allerchristelijkste Majesteit [Lodewijk xv] duurden tot enkele weken na Pinksteren

Portret van de Franse koning Lodewijk XV door M.Q. de Latour [1704-1788].

voort. Op Pinksterdag zelf hingen er guirlandes in de straten en op tal van plaatsen werd gedanst en vonden er volksfeesten plaats. Er klonken liederen, die allesbehalve vleidend waren voor de vertegenwoordigers van het Staatse bewind en duidelijk ook gericht waren tegen de verfoeide gereformeerde religie.

Berichten over soortgelijk feestbetoon elders ontbreken, maar over heel de uitgestrektheid van het bezette Staatse gebied deden zich incidenten voor, waarvan vertegenwoordigers van het verdwenen bewind het voorwerp waren. Ook werden op tal van plaatsen gedurende de eerste maanden van de Franse bezetting de gereformeerde kerkdiensten

verstoord. In Maastricht gebeurde dat zelfs met medewerking van Franse soldaten. De bezetters slaagden er echter in maatregelen te treffen die de ongestoorde gang van zaken herstelden. Toen in de zomer van 1748 visitatoren van de classis hun gebruikelijke ronde langs de gereformeerde gemeenten deden, konden zij met tevredenheid vaststellen dat de rust was teruggekeerd en de bezetters zich consequent er voor inzetten de bepalingen van de capitulatie-overeenkomst onverkort te doen handhaven. Niettemin registreerden zij zorgvuldig de incidenten die zich hadden voorgedaan. Deze voorvallen zijn veelzeggend over de lokale verhoudingen tussen katholiek en protestant. Vanwege hun belang zijn de belangrijkste passages in bijlage 1 opgenomen.

Het document wordt besloten met enkele lijsten die laten zien op welke manier de door omstandigheden noodzakelijk geworden plaatsvervangende diensten geregeld werden en welke predikanten de predikbeurten verzorgden. Dat was in Maastricht het geval wegens de afvaardiging van enkele predikanten naar de synode in augustus 1748 en in Meerssen en Schimmert als gevolg van de daar ontstane vacature. De lijst voor Meerssen en Schimmert loopt van zondag 7 januari 1748 tot en met zondag 29 december van dat jaar.⁸ Daaraan valt de mededeling te ontleen dat op de zondagen die volgden op die van 7 april tot aan zondag 9 juni de oorlogsomstandigheden de diensten in alle gemeenten deden uitvallen.

Herstel Staats bestuur

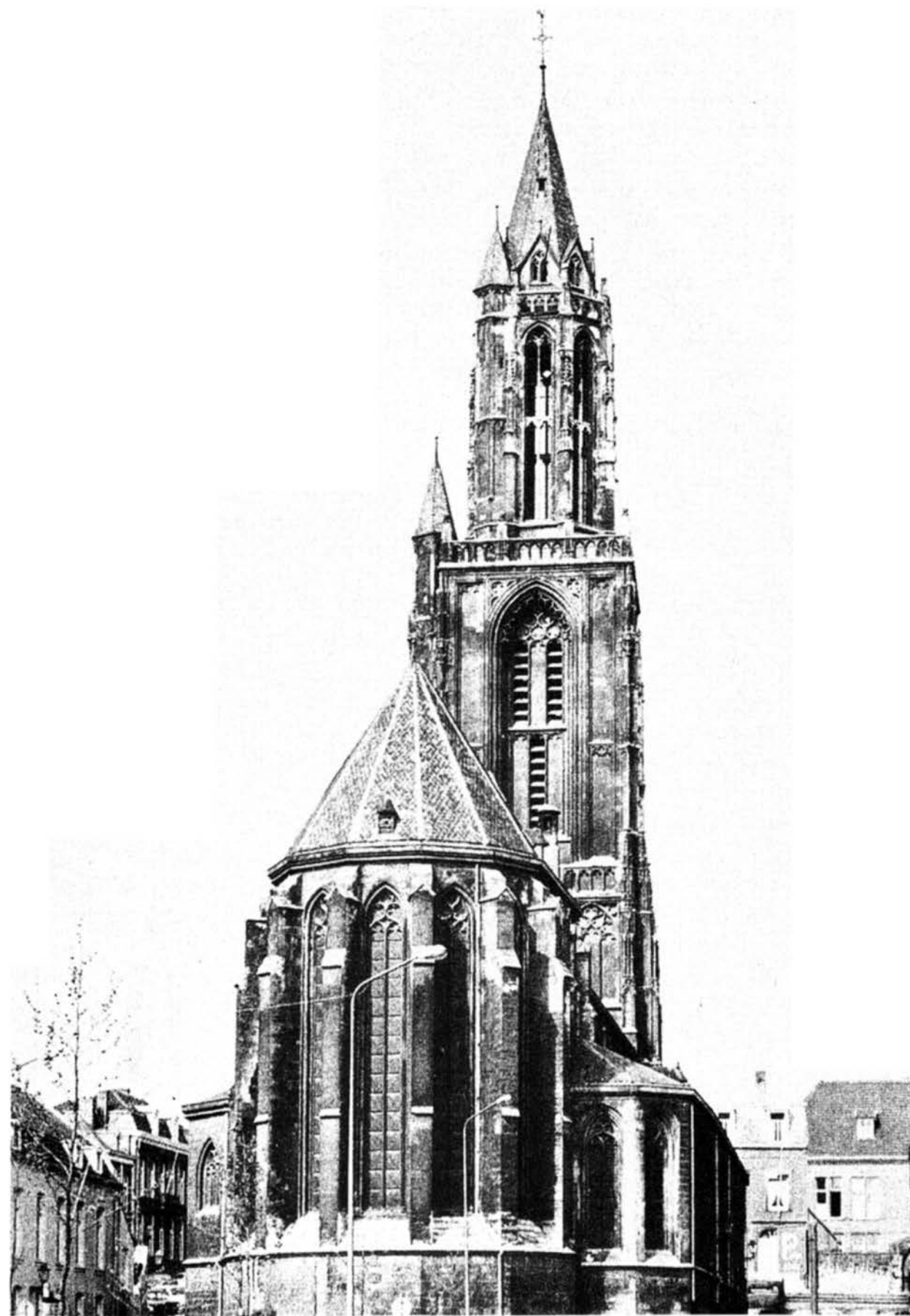
De Franse bezetting was slechts kort van duur. Zij werd afgesloten met de ontruiming van de stad Maastricht op 3 februari 1749.⁹ Dat betekende het herstel van het Staatse bewind, niet alleen in de stad, maar ook in de omliggende gebieden. In verband daarmee dringt zich de vraag op hoe de bevolking op dit herstel, dat overigens geheel in de lijn der verwachtingen heeft gelegen, gere-

geerd heeft, en in hoeverre de traditionele tegenstellingen tussen roomsen en protestanten daarbij in het geding zijn geweest.

Voor een antwoord op deze vragen heb ik mij beperkt tot het vervolgverhaal op de hier gepubliceerde documentatie, te weten het visitatieverslag van een jaar later, 1749 dus.¹⁰ Het verslag werd in het najaar van 1749 samengesteld en bevat de bevindingen, opgedaan tijdens de rondgang van de visitatoren. Het werd ondertekend door Johan Frederik van Goor, predikant te Maastricht, Hendrik Willem Frentz, predikant te Klimmen,¹¹ en Nico Guichart, predikant te Valkenburg. Het is nauwelijks een vervolgverhaal te noemen. De verwachting dat daarin gegevens te vinden zouden zijn over de verschillende gereformeerde gemeenten ging bij lange na niet in vervulling.

Niettemin loont het de moeite dit verslag wat nader te bekijken. Het gebruikelijke overzicht van de staat der gemeentens opent met een terugblik op de voorbije periode van de Franse bezetting en constateert met vreugde dat *'alle gemeenten gedurende de fransche regering door Gods goedertierene schikking genoegsame vrijheid in 't waarnemen van alle de delen haers godsdiensts genoten hadden'*. Wel volgt daarop een onverhopen vreugdebetuiging dat *'t land wederom onder syne voorgaande seer gewenschte overheid door 's Heren getrouwe voorsorge gebragt was'*. Het gevolg daarvan wordt ook vermeld in de vaststelling dat alles weer *'op den ouden voet herstelt'* was.

Over wat dit inhield zwijgt het rapport, maar we kunnen gevoeglijk ervan uitgaan dat het herstel van het vroegere bewind tevens een herstel betekende van de bevoorrechte positie van de gereformeerde religie en haar bedienaren, tegelijk met de herinvoering van de verschillende reglementen, die aan andere religies, in het bijzonder aan de rooms-katholieke religie en haar belijders, de nodige beperkingen oplegden. Het rapport vermeldt slechts enkele bijzonderheden over het herstel van afzonderlijke gemeen-

De Sint Janskerk te Maastricht, gezien vanuit het Vrijthof. In de 18de eeuw was deze kerk in gebruik bij de gereformeerde gemeente.

Uit: ch. Genders: Langs de oude Limburgse kerken.

De lutherse kerk te Maastricht. De voorgevel van de kerk uit 1684 dankt zijn onopvallendheid aan het feit dat de lutherse eredienst in Maastricht slechts oogluikend was toegestaan.

Uit: CH. Genders, Langs de oude Limburgse kerken.

ten, zoals de opvulling van de vacature van Meerssen en Schimmert door de beroeping van dominee Benjamin Mettievier. Ook het overzicht van de schoolmeesters, de kosters en de voorlezers laat zien dat er geen onregelmatigheden meer waren. In het bijzonder de scholen functioneren naar behoren en met vreugde wordt geconstateerd dat er slechts boeken worden gebruikt *'als die door de Classis waren voorgeschreven'*. De voor alle gemeenten verstrekte cijfers betreffende de aantallen schoolkinderen bevestigen deze gunstige indruk.

Enkele negatieve noten kleuren echter de hoofdstukken over de 'ontheiliging van 's Heren dag' [zondagsontheiliging] en over de 'paapse stoutigheden' [aanstootgevend katholiek gedrag]. In het eerste wordt enige terughoudendheid constateerbaar aangaande het tolereren van de kermissen. De daarover geformuleerde klacht blijft echter zeer algemeen en lijkt weinig van doen te hebben met de voorbije periode van de Franse bezetting. Dit is wel het geval in het korte hoofdstukje over de paapse stoutigheden: *'Particuliere klagten wegens gepleegde paapsche stoutigheden zijn thans niet voorgekomen, alleen wierd bijna allerwegen gedoleert [geklaagd, red.] over 't gedurig timpen en superstitieus luiden met de klokken, knielen op de kerkhoven en gemene wegen en verscheidene bygelovige nieuwicheden, dewelke hoe langer hoe meer d'overhand namen'*. Het blijft bij deze algemene opmerkingen. Bijzonderheden ontbreken verder, evenals mededelingen over wat men van plan was te doen om deze uitwassen te keren. We zijn aangewezen op andere bronnen om dit gemis aan te vullen.

Aanstootgevende begrafenis

Het is van meetaf aan duidelijk in welke richting we moeten zoeken. De klachten in het visitatierapport hebben immers alle betrekking op de grotere vrijheid die de roomsen zich aanmaten bij begrafenisplechtig-

heden, daar afgedaan als *'superstitieuze [bijgelovige, red.] nieuwicheden'*. De in gereformeerde kring daarover opgedane ergernis beluisteren we in het verslag van de Eijdsense kerkeraad van een begrafenis die op 3 september 1748 had plaats gehad.¹² Het verslag over de zeer aanstootgevende katholieke teraardebestelling van een Franse officier is een bijlage 2 opgenomen. Op de dag van de begrafenis zelf werd de kerkeraad door de dienstdoende predikant, dominee F.W. Wintgens, in allerijl bijeengeroepen om uiting te geven aan de geschokte gevoelens en zich te beraden over de wijze waarop een en ander tegemoet getreden moest worden. De notulist achtte kennelijk geen woorden te sterk om uitdrukking te geven aan de ergernissen die de gereformeerden hadden beleefd aan deze explosie van roomse stoutigheid. Tegelijk gunt hij ons een blik in de gevoelens die zich meester maakten van het rooms-katholieke deel van de Eijdsense bevolking. Men beleeft de uitgelatenheid mee, waarmee het zo lang verboden ritueel weer van stal werd gehaald. Men kan er daarbij van uitgaan dat de herwonnen vrijheid ook elders soortgelijke gevoelens heeft opgeroepen.

De kerkeraad van Eijdsen was echter niet van plan zich bij de feiten neer te leggen. Het hele gebeuren had het karakter gehad van *'eene openbare vilipendie [minachting, red.] en vertreeding van hylsaeme placcaten'*. Het was bovendien, zo meende men, in strijd met wat in het capitulatieverdrag van Maastricht van Franse zijde was toegezegd over de handhaving van de status quo in de onderlinge verhouding van de kerken in de bezette gebieden. De vergadering was daarom van gevoelen dat een herhaling van het gebeurde en een verdere aantasting van gevestigde rechten voorkomen moesten worden. Zij zag daarin voorlopig geen ander middel dan het indienen van een klacht bij de plaatselijke overheid.

Over het effect daarvan zijn we nauwkeurig ingelicht. Toen de predikant en een van de ouderlingen zich enkele dagen later bij de

vice-schout presenteerden, kregen zij van deze te horen dat aan het treffen van de door hen voorgestelde maatregelen niet te denken viel, zolang de bezetters in Eijsden de dienst uitmaakten.¹³ Hij beloofde echter het ongenoegen over het gebeurde aan de roomsen kenbaar te maken na de op handen zijnde aftocht van de Franse troepen. Toen enkele maanden later aan deze voorwaarde was voldaan bleef iedere vorm van sanctie, hoe krachtig daarop ook bij herhaling door de kerkeraad werd aangedrongen, achterwege.¹⁴

De regenten slaagden er in zich telkens aan het nakomen van de gedane belofte te onttrekken, niet wetend wat voor soort sancties in aanmerking kwamen voor gedragingen die slechts door toegeeflijkheid van inmiddels weer verdwenen gezagsdragers mogelijk waren gebleken. Men slaagde er echter ook na het herstel van het Staatse bewind niet in de weer in zwang gekomen praktijken geheel te beteugelen. Dat lukte niet in Eijsden en evenmin op andere plaatsen. Bijgevolg duurden de klachten voort.

Maatregelen?

Zij vonden, althans naar het oordeel van de protestantse partij, onvoldoende gehoor bij de regionale en landelijke overheden. Het heeft in ieder geval gedurende lange tijd ontbroken aan resolute maatregelen om de gewraakte excessen uit de wereld te helpen. Een poging daartoe vinden we voor het land van Valkenburg vermeld in 1761. De luitenant-drossaard, J.G. Farjon, vaardigde in april van dat jaar een algemene verordening uit die bedoeld was om aan enkele van de ingeburgerde praktijken een einde te maken.¹⁵ Verboden werd het driemaal daags luiden van het Angelus [gebed ter herinnering aan de menswording, vroeger gebeden om 06.00, 12.00 en 18.00 uur], het zogeheten timpen met de klokken bij de missen op het ogenblik van de consecratie en de opheffing, en enkele andere door protestanten als ergerniswekkend en bijgelovig beleefde prak-

tijken rond begrafenissen.

Om aan elke vorm van voorgewende onwetendheid bij de betrokken heren geestelijken de pas af te snijden volgde hij voor de bekendmaking van deze maatregelen niet de gebruikelijke weg, maar richtte zich in een persoonlijk schrijven tot de daarvoor in aanmerking komende geestelijken. Een tiental pastoors uit het land van Valkenburg tekenden tegen de getroffen maatregelen protest aan bij de Staten-Generaal. Zij zetten in den brede uiteen dat zij de maatregelen als een aantasting van de hun door de landsoverheid toegezegde en gegarandeerde vrijheid van godsdienst beschouwden. Zij onderbouwden dit standpunt met te verwijzen naar concrete toezeggingen die aan de rooms-katholieken zouden zijn gedaan in het vredesverdrag van Nijmegen van 1678. Zij besloten hun schrijven met een nadrukkelijk verzoek de verordening van de luitenant-drossaard buiten werking te stellen en een verklaring te doen uitgaan dat het hem niet toekwam de vrije uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst aan banden te leggen.

De Staten-Generaal namen het schrijven ernstig en stuurden het bij resolutie van 24 juli 1761 door aan de luitenant-drossaard.¹⁶ Was het om hem ter verantwoording te roepen? Of was het vooral om hem de gelegenheid te verschaffen een nadere toelichting te geven op de door hem getroffen maatregelen? De geadresseerde heeft het in ieder geval in deze zin begrepen. Hij werkte lang aan een doorwrochte repliek die eerst op 23 september de deur uitging.¹⁷

Hij trachtte daarin niet alleen de door hem getroffen maatregelen over de hele linie te rechtvaardigen, maar was er bovendien op uit de door de heren geestelijken aangevoerde overwegingen te weerleggen. Hun voorstelling van zaken, als zouden zij er altijd op uit zijn geweest om alles te vermijden dat aanstoot kon geven aan hun protestantse medeburgers, veegde hij van tafel met uitdrukkelijk te verwijzen naar de klaagschrif-

De oude toren te Vaals, in de 13de eeuw gebouwd als onderdeel van de toenmalige St. Pauluskerk. Sinds 1672 tevens dienend als klokkentoren van de erachter liggende Nederlandse Hervormde kerk. Vaals vormde een belangrijke wijkplaats voor protestanten uit Aken en omgeving. Rechts de oude predikantswoning.

Uit: J.T.H. de Win, De geschiedenis van Vaals.

De evangelisch-lutherse kerk in Vaals, gebouwd in 1737. Ook deze kerk was aan de buitenkant niet duidelijk herkenbaar als godshuis.

Uit: De Win, De geschiedenis van Vaals.

ten die juist van protestantse zijde jaar in jaar uit naar Den Haag waren verzonden. Hij onderschreef geheel de strekking daarvan en zette in den brede uiteen dat het ook hem noodzakelijk was voorgekomen de van roomse kant aan de dag gelegde heerszucht te beteugelen. Deed men dit niet dan zou het openbare leven binnen de kortste keren doordrenkt en vergiftigd zijn van het bijgeloof der roomsen. Hij verzocht daarom met alle klem de van hem uitgegane verordeningen onaangetast te laten of liever met het volle gewicht van het hoogste gezag te ondersteunen.

Het mag verbazing wekken dat een stellingname van de zijde van het hoogste gezag uit bleef.¹⁸ Was het om wille van de duidelijk onverenigbare standpunten, die de hoge heren ervan weerhield zich op een of andere manier vast te leggen ten gunste van een der partijen? Was het de zorg zich kost wat kost

buiten een wespennest te houden en de zaken liever op hun beloop te laten? Wat er van zij, de maatregelen van de luitenant-drossaard bleven overeind. Er zijn echter aanwijzingen dat de roomsen zich op de meeste plaatsen er weinig van hebben aangehouden en niet bereid waren de herwonnen vrijheden weer af te staan.

Heerlen

Dat is in ieder geval de strekking van een uitgebreid memorandum waarmee de Heerlense predikant Crena in 1763 opnieuw probeerde de autoriteiten in Den Haag te alarmeren.¹⁹ Hij zette daarin alles nog eens op een rijtje en liet zien met welk een storende vrijmoedigheid van roomse zijde werd opgetreden. Hij gaf daarmee opnieuw inhoud aan de klachtenreeks die de visitatoren al in 1749 hadden doen horen. Het gebeurde allemaal

tevergeefs. De autoriteiten kwamen niet in beweging. Het bleef zoals het was. De spanningen tussen beide groeperingen duurden onverminderd voort.²⁰

De Heerlense predikant wist in zijn memorandum enkele krasse staaltjes te melden. Daaruit valt op te maken dat de roomsen hier en daar, na zich aanvankelijk wat rustiger te hebben opgesteld, nog uitdagender te werk gingen dan tevoren al het geval was. Dat kon blijkbaar gebeuren zonder dat er sancties op volgden. Met bijzondere wrevel memoreerde hij dat ook in Heerlen het door hem in een eerdere fase bepleite en door de lokale overheid opgelegde reglement betreffende het luiden van de klokken nauwelijks

enige verandering had teweeg gebracht. Het klokluiden aan het begin van de misvieringen geschiedde nog geheel op de oude voet, zo berichtte hij, *'zonder de minste veranderinge. Gelyk mede ter halver misse by de elevatie, wanneer drie pose gestept word. Dan word onder het selve alle de afgodische superstities gepleegt van alle die het hooren, 't zij op de straten en weegen of waar zy zich bevinden, tot groote ergernisse van de gereformeerden gelyk hiervoor gezegt is'*.

Wij zouden geneigd zijn op te merken dat aan alles te wennen valt. Dat soort uitspraken waren echter aan achttiende-eeuwse oren niet besteed. Dat moge door dit hele verhaal duidelijk geworden zijn

Bijlagen

Bijlage I

Acten van visitatie der kerken en scholen gehorende onder de Classis van Maestricht en Lande van Overmaes gedaen door de onderschrevene visitatoren in de maend julij deses jaers 1748.

Cap. I: Handelende van de leeraers en den staet der Gemeentens in 't gemeen.

Gesteltheijd van den Godsdienst zedert den inval der Franschen. De predikanten waren wel door den onverwagten inval en overstroming der vijanden, ten tijde der belegering van Maestricht verhindert geworden om hunnen dienst waer te nemen, en hadden sommige sig gedrongen gevonden om nae elders te retireeren totdat de stad was overgegaen, maer waren daerop ook alle bij hunne gemeentens wedergekeert,²¹ genietende volle vrijheijt in hun dienstwerk agtervolgens de toegestaene 12. art. van de Guarisoens-Capitulatie, en de mondelijke versekeringen van den maarschalk, grave van

Saxen,²² dat de gereformeerde Godsdienst in alles ongestoort op denselven voet sou blijven.

Te Maestricht

Te Maestricht was gedurende de belegering met goedvinden en overleg van 't Gouvernement op ieder dag een bedestond bepaelt, en met veel stigting en toevloed, vooral doen het gereformeerd weeshuijs tot een godsdienst-plaets verkoren had,²³ waargenomen, hebbende de Nederduitsche zondag, maendag, woensdag, vrijdag en saterdag de bedestonden waargenomen, terwijl de Walsche kerk zondag, dingsdag en donderdag voor haer rekeninge genomen had. Welke beide kerken op Paeschdag en Paeschmaendag het H. Avondmael bediend hebben.

Nae 't overgaen der stad de bedestonden, die men voorheen 2 mael ter week in plaets van preekdienst gehouden had, vanselve moettende stilstaen, had men nae de omstandigheden des tijds de nodige schikkinge over de waerneming van den Godsdienst

gemaakt. Waer toe de Fransche dan ook alle gewenschte vrijheijt en bescherminge verleenden, sijnde aen ieder kerke terstond 2 schildwagten gegeven, met ordre om niemand toe telaten van de militie als voorsien met een briefjen door eenen der predikanten ondertekent. Aen welke schildwagten ook vervolgens aenbevolen wierd nauwe toetsien dat niemand sig verstoute de uijt- en ingaende te beletten, gelijk in den beginne met scheldwoorden en andere baldadigheden van desen en geen en ondernomen wierd.

De commissarissen der vivres [proviandmeesters, red.] hadden vervolgens onse beijde kerken wel willen tot magazijnen maken, maar de Gouverneur Grave van Lowendahl daerover aengesogt sijnde, waren we ten volen gerustgesteld, dat men eerst daer toe de Roomsche kerken sou aentasten, en niet als in de hoogste noodzakelijkheid onse kerken sou gebruiken, en dan nog sonder belemmering van den Godsdienst, gelijk ook de Janskerk geheel vrij gebleven is, en de Mathijsskerk maer in de rondte met meelsakken is beset. Voorts heeft 't Gouvernement gewilt, dat men gelijk in alles wat onsen dienst betrof soo ook in het stuk van trouwen op denselven voet als voorheen sou mogen te werk gaen, en zelfs met meerder exactitude omtrent Fransche soldaten, die gereformeerd of Luthersch sijnde, sig bij ons wilden laten trouwen.²⁴

Te Eijsden was ook sonderling dat de openbare oefening der Godsdienst gedurende den inval en 't beleg der stad daer sonder eenige intermissie ongestoort was waergenomen, konnende de predikant voor sijn persoon op 't casteel veijlig sijn, terwijl de gemeente de bescherming genoot van de Fransche officieren die sig daer ophielden.²⁵ Daerentegen was de predikant nae de overgaef der stad beswaert geworden met een magazijn in sijn huijs opterigten, waervan veel ongemak en hinder geleden had, soodanig genoodsaekt was geweest te klagen en ontlasting te vragen. Waerom de Hr Lt Drost [luitenant-dros-

saard, red.] van Slijpe sig bij den intendant des konings had begeven, en van hem ook de schriftelijke ordre had bekomen om 't magazijn te verplaatsen, en den predikant vrijheijt te geven. Maer sulks was niet ter uijtvoer gebragt. Dog omdat de predikant daerover niet nader geklaegt had, was door den Lt Drost ook geen nadere instantie bij 's konings intendant gedaen.

Te Valkenburg was de predikant met in-quartiering belast.

Te Gulpen had 't selve plaets, en had des predikants huijs daer veel geleden door de geweldadigheid van eene Fransche vrijcompagnie, die er ten tijde der eersten inval alles wat se vonden en hun aenstond, zelfs tot de kopere sloten der deuren, had medegenomen.

Gedrag en werk der predikanten.

Voorts kregen de predikanten op alle plaetsen, ook daer combinatie is,²⁶ van hunne respective kerkenraden, of daer bij gebrek van stoffe geen kerkenraad was, van hunne gemeentens het loffelijk getuijgenis. dat se nae behoren agtervolgens de wetten hun dienst sogten te vervullen en met eene stigtelijke wandel te bevestigen. En wierd aen visitatoren verthoont dat men overal behoorlijke sorge droeg, dat de namen der ledematen en getrouwe aengetekent wierden. Doch vonden de visitatoren dat er in een of ander kerk alleen aentekening gemaakt wierd van de ondertrouw en niet van de bevestiging der trouw, 't geen in 't vervolg sou verbeterd worden.

Staet der gemeentens, bijzonder te Maestricht, Eijsden en Heerle.

De gemeentens bleven op sommige plaetsen in denselven staet, maer op andere waren seer afgenomen. Te Maestricht wierden wel nieuwe ledematen uijt de jeugt aengenomen, maer dat getal kon in geen aenmerkinge komen bij 't verlies en vermin-

dering der leden, deels door 't gemis van Hollandsch guarnisoen, deels doordien veele borgerfamilien voor het beleg gevlugt en andere nae 't beleg vertrokken waren, om elders beter bestaen te vinden. Te Eijsden en Heerle was niet alleen deselve reden voor 't sterk afnemen der gemeente wegens de troebele tijden, maer vooral door sware sterfte onder de leden der gemeente.²⁷

Kruijsgemeentens te Eupen en Borchet.

De kruijsgemeentens te Eupen en Borchet wierden nu in ruste gelaten en genoten 't voorregt om in stilheijt onderwesen en bestiert te mogen worden, terwijl se de openbare oefening der Godsdienst alleen te Vaels mogten hebben. De gemeente van Borchet was door 't aennemen van eenige ledematen in getal vermeerderd.

Beijde dese gemeentens versogten, dat men bij desen tijd van aenstaende vrede en opening van 't congres hunner geliefde te gedenken om eenig middel uijt te vinden ten eijnde zij bij de vrede herstelt mogen worden in de vrijheijt ter oefening van den openbaeren Godsdienst, wederopbouw of stigting der kerkce etc. En was sulx door eenen der visitatoren bij sijn Excellentie den Hre Ambassadeur van Elaren in Aken versogt en aengedrongen. Die dagt dat er wel iets sou te verkrijgen sijn en bedingen konden worden, als 't maer kon ter uijtvoer gebragt worden.²⁸

Te Vaels was Do Carolus Fredericus Engels in den heijligen dienst bevestigd den ... 1747, ter vervulling van de vacatuur voorgevallen door 't neergeleyde dienstwerk van Do Bekker.²⁹

De predikant van Climmen, d. Frentz, was voor dit jaer uijt dit classis naer 't leger gesonden, en werd de dienst waergenomen door 4 naburige predicanten.³⁰

Vacatuur van Meerssen en Schimmert.

De combinatie van Meerssen en Schimmert bleef nog zedert 't overlijden van Do

Guichart senior vacant, wordende de ap- of improbatie van hun Eedelmog. op 't beroep door 't classis, den 24. October 1747 uijtgebragt op Do Mettevier, pred. te Wilre in den Vroenhove, nog ingewagt,³¹ terwijl die kerken nae 't overgaen der stad door 't classis wederom als voorheen bedient worden.

Volgen de gebruikelijke items betreffende de kerkeraden en de verwikkelingen daaromtrent, die aangaande de scholen en de schoolmeesters, alias de kosters en de voorlezers, met de sinds 1741 voorgeschreven opgave van de aantallen schoolkinderen en overledenen, en tenslotte een vierde en korte caput Rakende de ontheijliging van 's H[eren] dag. Dan volgt deze keer een zeer uitgebreid caput 5: Over de paepsche stoutigheden, die we wegens de belangwekkende mededelingen weer in de oorspronkelijke tekst laten volgen:

Paepsche stoutigheden.

De Roomsche ingesetenen van stad en land waren door den inval en overheersinge der vijanden wel vrij wat stouter geworden, dog moesten Sij meest stilhouden, soo wegens de goede discipline en straffe die de Franschen selfs tegen sulker verwagtinge over sodanige rustverstoorders oefenden als wegens de vreesse voor 't toekomende .

Het was niettemin heel wat wat te rapporteren viel. Ten bewijze waarvan de tekst vervolgt met een overzicht van de gebeurtenissen en voorvallen:

Te Maestricht.

Te Maestricht waren daer van nadrukkelijke staeltjens.³² Sonder nu te willen spreken van de mislukte tentativen [pogingen, red.] om bij capitulatie de Roomsche vrijheden soo verre uijtgestrekt te krijgen dat se 't hooft over ons konden verheffen. 1) Op den 12. Mei; daegs voor St Servaesdag, had men 's avonds weten de sleutel van Janskerk magtig te worden, onder voorwendsel dat een ingenieur op den toorn wesen moest. Dog

wierd daer een groot tumult aengerigt door ontelbare borgers, officiers en soldaten, die tot de kerk waren toegevloeit, de klok aentrokken, en veelerlei baldadigheden verrigteden, roepende: 'Vive le roi; de kerk moet ons wesen'. Maer de Heer Commandant d' Hallot in eijgen persoon toegeschoten sijnde, wierd de meenigte verstrooit, verscheidene officieren gevat, voor 4 maenden met gevangenis gestraft, en eenige borgers aen de magistraet overgegeven. Welke officieren en borgers daernae op intercessie namens beide de kerkenraden wederom ontslagen sijn geworden. 2] Vooral had de Roomsche geestelijkheid sig laten kennen in den ijver om openbare processien te doen door de gansche stad, soodat se, niet tevreden dat de Gouverneur Lowendahl daertoe hun geen verlof had willen geven op St Servaesdag, ter oorsaeke dat de Koning geen de minste nieuwigheijt wilde ingevoerd hebben, daer op sig lieten verleijden, dat se op Sacramentsdag sulx wel souden verkrijgen. 't Welk tot kennisse van eenen der Walsche predikanten gekomen sijnde, gelegentheijt had gegeven om daarvan de Heeren Plenipotentiarissen te Aken narigt te doen hebben, door wier bestellinge de Hr Generael Grovesteijn³³ in de stad gekomen sijnde niet alleen bij den marschalk daertegen met gewenscht succes intercedeerde, maer die ook de Heeren van 't Capittel daervoor wakker 't hooft gewasschen heeft onder scherpe bedreijginge.³⁴ 't Geen egter nog niet afschrikte om bij 't Hof van Vrankrijk selft daerop aen te dringen. Totdat er van den Heer d'Argenson absolut verbod kwam en niets anders toegelaten wierd als eenige militaire eere-tekenen die men in Vrankrijk gewoon was daer aen te geven, gelijk ook de marschalk niet anders heeft willen toelaeten. Die sig verder ook heeft laten bewegen om aen de geestelijke bij 't Fransche guarnisoen niet toetestaen 't geen aen de Roomsche geestelijkheid van dese stad in desen geweijsert wierd. 3] Ook heeft men narigt, dat in den beginne de vicaris van de St Servaes-Capittel

sig heeft laten gebruiken om 't soogenoemde venerabile bij sieke Fransche officieren te brengen, bij welke gelegentheijt een van de leden onser gemeenten sulke rude bejegening ontmoete dat hij 't moest ontvlugten. Edog door de gemaekte schikkinge dat de Fransche officieren ook in 't hospitaal verpleegt worden, schijnt dese steen des aenstoets weggenomen. Te meer omdat 't Gouvernement aenstonds de hand leent om de onregeltheden tegen te gaen.

Waertoe men ook nog kan bijbrengen dat seker Fransch officier eene Bijbel vindende in de Mathijskerk, die wegens 't magazijn geheel in Fransche hand, derselver bladen in stukken scheurde, dog van sijn eigen volk aen den Commandant aengebragt aenstonds daerover met gevangenis gestraft was. 4] En mag er nog bijvoegen dat seker lidmaet van onse gemeente, afgefallen tot de Roomsche religie, veel stoutheijt in de onse te versmaeden gepleegt hadde tot overgrote droefheijt en ergernis, maer dat men egter tegen haer de kerkelijke discipline heeft beginnen te oefenen, en daarmede hoopt voort te gaen, 't zij tot haer wederbrenging, 't zij onder Gods zegen tot afschrik voor andere.

Te Vaels.

Te Vaels wierd behalven over 't schoolhouden des pastoors geklaegt, dat men zedert 4 weken had begonnen op de klok te kleppen en timpen, midden onder de waerneming van de gereformeerde Godsdienst, welkers kerk aen den toorn der Roomsche kerk onmiddelijk vast is en daerdoor veel stoornis in aendagt en stigtinge veroorsaekt was, niet wetende wat sulx te beduijden had, daer men noit voorheen soo iets vernomen had.

Te Heerle.

1] Dat bij de overgave van de stad [Maas-tricht, red.] op eene verregaende buitensporige wijze de ingesetene op den toorn witte vaen en meijen uijtgestoken hadden, en gedurende eenige dagen agtereen met de klokken gebeijert onder een onophoudelijk roe-

pen van: 'Vive le Roi', dragende de kinderen zelfs witte cocarden aen den hoed. 2] Dat men op Pinxterdag en eenige andere Sondag daernae publiek kronen op de straten had opgehangen, en daeronder met den avond gedanst onder 't singen van ergerlijke en soowel tegen de Regering als Godsdienst aenstotelijke liedjes, 't welk ook nooit voorheen daer gesien was.

Te Valkenburg gaf men dit navolgende op:

1] Dat, als op den 19. Junij 1748 een kind van een inwoonder der plaetse begraven wierd, men heeft konnen goedvinden sulks op eene gansch andere als de in voorige tijden gebruikelijke wijze te doen, terwijl het krues vooraf gedragen wierd, en de Aumonier [aalmoezenier, red.] van 't Zwitsersche Regiment van Granvillars, daer in guarnisoen, en bij die gelegentheid het werk van den Pastoor der plaetse verrichtende, in desselfs choorgewaad, beneffens den Roomschen koster van dese plaetse voor het lijk gingen, hebbende de laestgen. een boek in de hand, waeruijt van het huijs daer het lijk uijtgedragen wierd, tot aen de kerk gesongen wierd. 2] Wanneer den 24. Junij van 't evengem. jaer de processie van Oud-Valkenburg volgens gewoonte langs de poort van de plaets hoewel over het Spaensch territoir passeerde, men de klokken tenminsten een uur lang getrokken heeft. Iets dat in voorgaende tijden nooit gebruikelijk was geweest. 3] Op den 14. Julij van ditselve jaer is bij de bediening van het H. Avondmael niet alleen de kerkdeur met geweld geopent, maer ook eenige soldaeten hebben sig niet ontsien in de kerk intedringen, en wanneer de predikant gereed stond om met de bediening van 't H. Avondmael een aenvang te maken, de klokken te trekken. Waerover zij door den predikant aengesproken wordende lieten zij sig wel soo verre brengen, dat zij wederom uijt de kerk gingen, dog met geen ander gevolg als dat kort daeraen een groote menigte van menschen, soo inwoonders als militaire, in de kerk quamen, aen alle kanten op de

knien vielen, selfs tot dicht bij de tafel, terwijl andere hun werk er van maekten om de gordijn tusschen de kerk en het choor op te trekken. Welk alles den predikant noodsaekte sonder gesang en met het spreken van den zegen alleen te eijndigen.

Over welk voorval de predikant aenstonds sijn beclag bij den commandeerenden officier van de Fransche troepen gedaen heeft, die wel alle mogelijke recherches in 't werk gestelt heeft om de auteurs van het werk te ontdekken. Dog tevergeefs, soo dat de voorn. heer comandeerende officier sig heeft moeten vergenoegen met alleen de schildwacht, welke niet verre van de kerk gestaen heeft en ook order had op deselve een wakend oog te houden, in 't gevangenhuis te laeten setten. En vervolgens voor het toekomende sodanige maetregelen te nemen, dat sulke onordentelykheden en storingen van den openbaren godsdienst niet meer mogen gepleegt worden. Gelijk dan ook ten dien eijnde de volgende Sondag vier schildwagten voor de kerk sijn gestelt geworden.

Te Meerssen.

Te Meerssen vernam men: 1] Dat op den 16. Junij van dit jaer het selve geval als te Valkenburg den 14. Julij onder de bediening van 't H. Avondmaal gebeurt was, sijnde daer des paepschen koster soon de voorganger geweest en van andere ingesetene gevolgt. 2] Dat tot veel ergernis onder het houden van den gereformeerden godsdienst niet alleen tegen de wetten de altaer met al sijn miskraem ontbloot bleef, maer selfs aengestokene waskaersen sag branden, en de lijkbaer met haer ornamenten ten toon gestelt. 3] Op den 28. Julij Ds. van Goor³⁵ in sijne tourbeurt daer predikende kwam in 't begin der predikatie eene vrouw op 't choor [daer de godsdienst thans verricht moet worden]³⁶ en een weinig omgesien hebbende viel se op de knien voor eenen ter zijden den ingang staende altaer, beginnende te prevelen. Waerop gemelte predikant haer versogt daer mede te wagten totdat onse godsdienst sou

geëindigt zijn. 't Geen se dan ook deed met op te staen en weg te gaen.

De koster dese inconvenienten verders wil-lende beletten sloot de deur en schoof de gordijnen voor de tralien daer de Rooms-gesinde voor en nae in de kerk sig verga-derende begonden met een gemaekt hoesten, hard spreken en laggen de aendagt der gere-formeerde gemeente grotelijx te storen, te meer wanneer eenige begonden tegen de tra-lien op te klimmen, de gordijnen weg te schuifven, en hunne hoofden door de tralien te steken, veele bespottende en aendagt sto-rende gebaerden te maken, soodat de koster een en andermael hun moeste wenken om sig stille te houden. Totdat sij 't omtrent 't eijnde der predikatie soo grof maekten, dat de koster genoodsaekt wierd op te staen, hun overluid aen te spreken om van de tralien weg te doen gaen, moetende in 't bijzonder eenen harde woorden toevoegen, en veele moeiten aanwenden eer hij sig wilde reti-reeren. 't Geen wel geschiede, dog wierd hij koster met laggen en bespotting uijtgejouwt. Gedurende dien tijd moest de predikant stil-zwijgen en wierd er niet weijnig alteratie bij een ieder der gemeente veroorsaekt. De pre-dikatie kort daer aen moetende eijndigen, en 't gebed begonnen sijnde, onderstonden se aenstonds de klok te trekken, daer mede te luijden en timpen, niettegenstaende 't nog geen 1/4 voor 11 uren gepasseert was.

De godsdienst geeijndigt sijnde, wilde die samengeloopen meenigte naulijx sooveel plaetse maken, dat de gemeente niet dan met veel moeite kon uijtgaen. De predikant in 't uijtgaen tot 't volk sig wendende en seggende dat hij aenstonds nae de stad ging en sien soude of in sulke wanordres geene veran-dering te verkrijgen was, wierd hij met lach-en, geschreeuw en geklap der handen bespot en gehoont. Sig vervolgens bij den koster informerende wie de stigter was van alle dese disordres, en wien hij in 't particulier had aengesproken, verklaerde die dat 't des Roomsche koster jonghe was, die ook de stookebrand was geweest van 't geen bij de

laeste bediening des H. Avondmaels was voorgevallen, van wien hij ook dagelijx veele bitterheden moest uitstaen met kloppen op sijne deur, slaen tegen sijne vensters etc.³⁷

Te Beek.

Te Beek was 1] De voorige pastoor voor de overgave der stad in de handen van den heer Lt Drost gevallen wegens het meermaels uijt-rekken van sijne mis tot verhindering van de bedestond en godsdienst, dog door de op-gekomene oorlogstroebelen en omdat onder 't beleg verplaest is nae Gelsdorf in de Meijerij nog niet afgedaen.³⁸ 2] Ook wierd van den predikant gewagt tot herstelling van saken, om aen den officier [gerechts-officier, d.w.z. de luitenant-drossaard, red.] te klagen over nieuw ingevoerd kleppen en timpen op de klokken tot verrigting van bijgelovige plegtigheden. 3] Alsmede dat de Roomsche sig sedert de overgave der stad hebben ont-trokken de dooden-regten nae gewoonte te betaelen. Welke laeste op andere plaetsen meer gebeuerde, als te Heerle en Voerendael.

Te Wilre ³⁹

Te Wilre had men bij 't onweder op den 22. Julij allereerst begonnen de klokken ee-nen langen tijd daer tegen te trekken.

Alle dese staeltjes ten platten lande voor-gevallen hebben visitatoren aen de heeren officieren voorgesteld, welke ook belooft hebben redres in desen te willen besorgen.

Bijlage 2:

Verslag van de kerkeraad van Eijsden over een aanstootgevende katholieke begrafenis op 3 september 1748

Naer aenroeping van des Heeren H. Naam gaf den leeraer aen de vergadering te kennen, dat naedemaelen de in dese naere Fransche tyden al veele stukken tot ergernisse van de

hervormde aan de syde der Rooms-gesinden wordende gepleegt, onder anderen dat deesen morgen deese enorme daed tot onuitspreekelyke smert en droefheijd was gebeurt. Naemelyk dat een Fransch officier, lieutenant onder 't regiment van den Prince Camilli hier op den 2 deeser gestorven synde, den pastoor hadde kunnen goedvinden om denselven op den 3 dito voormiddaags te laten begraaven met alle de superstitieuse plechtige en aenstootelyke uitwendigheeden die oijt in 't herte van Roomsche landen souden kunnen worden versonnen. Als dat men het crucifix uit onse kerk publicq heeft laten haalen, wordende hetselve door een militair gedraagen, immediat van twee kosters waeronder een hier te Eysden is woonende met naame Hechtermans gevolgd, en dese van 6 Roomsche sogenaemde priesteren, gekleed in hun wit choorgewaed, t.w. den pas-

toor van Breust, Pietermans geweese pastoor van Moulingen, thans t' Oost woonende, Houbiers tegenwoordig pastoor te Moulingen, Pieters uit Eysden, den oudste zoon van juffrouw Vaessen meede van hier, en den pater Rutten Augustiner monnik in 't convent te Maastricht, geassisteert en omringt van een ruitermagt. Met welken superstitieuse plechtigheyt men het lyk uit het huis van de kinderen de Pais avhaalde en alsoo nae zyne begraffplaatse in de kerk bragt, terwijl men over straat de genoemde geesteliken en costers luidekeels hoorde singen en preevelen, niet alleen maar oock het volk dat in meenigte tegenwoordig was, op hun knyen vallen, achtervolgd van veele vreugdebetuigingen, onder welke zy God dankten dat se eijndelyk eens den dag hadden beleefd aan welken zy met het kruis wederom op straat komen mogten.

Noten:

1. H.E.E. WOUTERS, 'Het Franse intermezzo te Maastricht 1673-1678', in: *Msg* 92 [1973] 132-165.
2. Zie daarover: W. JAPPE ALBERTS, *Geschiedenis van de beide Limburgen II* [Assen 1974], 302-355, vooral 338-340. Zie ook W.A.J. MUNIER, 'Enkele episodes uit de geschiedenis van Heerlen tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog [1740-1748]', in: *LvH* 41 [1991] 33-46.
3. RA Limburg, archief van de classes Maastricht en de provinciale kerkbesturen van Limburg, inv.nr. 74.
4. Zie vooral GA Maastricht, archief Waalse gemeente Maastricht, Acten consistorii, inv.nr. 2 [1734-1754] en Archief Nederduits Hervormde Gemeente Maastricht, inv.nr. 11 [notulen kerkeraad 1743-1760].
5. G.D. FRANQUINET, 'Siège de Maestricht en 1748. Journaux de siège et autres documents', in: *PSHAL* 2 [1856-58] 1-104; Varia, 'Analectes concernant le siège de Maestricht en 1748', in: *PSHAL* 7 [1870] 507-510; enkele bijzonderheden ook bij L.J. MORREAU, *Bolwerk der Nederlanden* [Assen 1979], 77.
6. GA Maastricht, archief Waalse gemeente Maastricht, inv.nr. 2 ff. 527-543, waarin na de notulen van 11 december 1753 aantekeningen betreffende de capitulatie en de capitulatie-overeenkomst. Vertaling: 'De geestelijkheid en de bestuurders van de stad Maastricht, van de landen, dorpen en graafschappen, vast-

gesteld in art. XI [te weten de stad Maastricht, de drie landen van Overmaas van de partage van de Hoog-Mogenden [Staten-Generaal van de Republiek, red.], de graafschap van de Vroenhof, de elf schepenbanken van het St. Servaaskapittel en de zogeheten redemptiedorpen] die de gereformeerde religie of het Lutheranisme zijn toegedaan, danwel mennonieten zijn, zullen dezelfde status van nu, zoals die hun door de Hoog-Mogenden is verleend, behouden.'

7. RA Limburg, archief classes Maastricht, inv.nr. 74, visitatieverslag 1748.
8. De daarmee getroffen voorzieningen behoefden na de installatie van dominee Mettievier op 1 juni 1749 niet meer te worden nagekomen.
9. J. LOOSJES, 'De Lutherse Gemeente te Maastricht', in: *Gedenkboek der Hervormde Gemeente te Maastricht 1632-1932* [Maastricht 1932] 361-378, noot 3.
10. RA Limburg, archief classes Maastricht, inv.nr. 74.
11. Deze was op 29 juli 1749 teruggekeerd naar zijn gemeente; zie RA Limburg, archief classes Maastricht, inv. nr. 6, f.187.
12. Het onderstaande verslag van de gebeurtenissen in Eijsden in GA Maastricht, archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Eijsden, Notulenboek III [1718-1772], fol. 272-274.

13. GA Maastricht, archief Nederlandse Hervormde Gemeente Eijsden, Notulenboek III [1718-1772], ff. 272-274.
14. Idem, f. 277. Herhaaldelijke pogingen bleven zonder succes.
15. De maatregel wordt genoemd in een hierna nog te vermelden memorandum van de Heerlense predikant, Hendrik Crena; zie mijn artikel 'De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokkensimultaneum omstreeks 1759', in: *LvH* 37 [1987] 53-70 en 89-102.
16. ARA Den Haag, archief van de Staten-Generaal, inv.nr. 3554, ff. 93-94.
17. Idem, ff. 307-308. Het stuk zelf in ARA Den Haag, archief Staten-Generaal, inv.nr. 5864-1.
18. De zaak werd op 25 september aan een commissie toevertrouwd, maar kreeg verder geen gevolgen.
19. Via het rapport van de commissarissen-deciseurs die dat jaar de landen van Overmaas bezochten kwam het memorandum in Den Haag terecht; ARA Den Haag, archief Staten-Generaal, inv.nr. 9039.
20. De rapportage kwam ter sprake op de vergadering van de Staten-Generaal van 12 oktober 1764, maar de bespreking leidde tot geen enkele reactie; ARA Den Haag, archief Staten-Generaal, inv.nr. 3563, f. 466.
21. Bijzonderheden daarover in het in noot 2 genoemde artikel 'Enkele episoden et cetera', in: *LvH* 41 [1991], 43.
22. Maurits graaf van Saksen was opperbevelhebber van de Franse legers.
23. Een voorzorgsmaatregel omdat de beide protestantse kerken te kwetsbaar waren gebleken.
24. De positie van de Lutherse gemeenten werd geregeld op basis van de inmiddels onder het Staats bewind ingetreden verbetering van de onderlinge verhoudingen; zie J. LOOSJES, 'De Lutherse Gemeente te Maastricht'.
25. Bijzonderheden in GA Maastricht, archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente in Eijsden, Acta consistorii III [1718-1792].
26. Zoals de samenwerking tussen de gemeenten Meerssen-Schimmert en Gulpen-Margraten.
27. Bijzonderheden over de desastreuze gevolgen van een dysenterie-epidemie in Heerlen in 'Enkele episoden et cetera', zie noot 2.
28. Ondanks het ijveren van de genoemde Willem van Haren in de daarop volgende jaren kwam er geen verbetering in de positie van de protestantse religie in de kruisgemeenten van Eupen en Burtscheid. Bijzonderheden bij EUG. HUBERT, *Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle* [Bruxelles 1907], passim. Kruisgemeenten zijn oude [zestiende-

eeuwse] protestantse gemeenten die [vrijwel] vanaf hun ontstaan over een eigen godshuis beschikten; dit in tegenstelling tot veel andere gemeenten die in de zeventiende en achttiende eeuw [her]gebruik maakten van een katholieke kerk of die met katholieken deelden [simultaneum].

29. Deze nieuwe predikant was afkomstig uit Gemünd, waar hij de gemeente van 1737 tot 1747 had bediend. Hij was in Vaals werkzaam van 1747 tot 1754, in welk jaar hij beroepen werd naar Den Haag.

30. Deze onderbreking van de normale diensten duurde voort tot in 1749.

31. Hij kon eerst op 2 oktober 1748 in Meerssen geïnstalleerd worden.

32. Zij worden zeer uitvoerig beschreven in GA Maastricht, archief Nederlandse Hervormde Gemeente van Maastricht, inv.nr. 11 [notulen 1743-1760], ff.119-132.

33. Deze zogeheten eerste adjudant-generaal en eerste edelman van de prins van Oranje was op 19 mei naar Maastricht gekomen met de opdracht alles in het werk te stellen om de uitbreiding van de processieroute op 13 juni te voorkomen.

34. Het genoemde notulenboek maakt melding van een poging, door het kapittel van Sint Servaas ondernomen, om naar het voorbeeld van een op 14 juni 1677 door de hele stad gehouden sacramentsprocessie de toestemming daartoe alsnog te verkrijgen, eventueel in de vorm van een door de legeraalmoezeniers en onder medewerking van de militaire autoriteiten georganiseerde ommegang. Door aanhoudend ijveren van de predikanten kon dit worden voorkomen.

35. Deze Maastrichtse predikant kwam naar Meerssen om daar de dienst te verrichten wegens de door de dood van ds Nicolaas Guichard vacante predikantsplaats. Zie ook voor de hier vermelde incidenten mijn artikel: 'Van papen en geuzen in de basiliek van Meerssen gedurende de Staatse tijd [1632-1794]', in: *PSHAL* 124 [1988] 5-72, vooral 50-53 [deze studie werd ook separaat uitgegeven].

36. Op 12 december 1747 was tijdens een hevige storm het dak van het schip ingestort, als gevolg waarvan de kerk onbruikbaar was geworden. De koorruimte bood voor de in omvang slechts kleine gereformeerde gemeente voldoende plaats.

37. De hier genoemde koster was Johannes Mertens, die van 1712 tot 1764 dit ambt uitoefende. Zijn zoon Nicolaas was vermoedelijk de aanstichter van de hier genoemde ongeregeldeheden.

38. De hier bedoelde pastoor was Hubertus de Haes, lid van de Duitse orde. Hij kon dan ook na de botsing met de protestanten verplaatst worden naar het

toen vacante Geldrop [hier genoemd als Gelsdorf], waar de pastoorsbenoeming eveneens aan de orde was voorbehouden; L.H.R. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* III [St. Michielsgestel 1872], 678. Over de ongeregeldheden in Beek enkele bijzonderheden in: W.C.R. HOOGSTRATEN EN H. VAN LOO, *Protestants Beek. Een geschiedenis van 4 eeuwen reformatie* [Beek 1983], 54-55.

39. Bedoeld is Wolder bij Maastricht; enkele bijzonderheden over de protestantse overheersing aldaar in: JEF LEUNISSEN, *Van Wilre tot Wolder*. Uit het verleden van het hoofddorp van de voormalige Vroenhof [Maastricht 1978], vooral 73-82.

Architect Jos. Seelen [1871-1951]

V. DELHEIJ

Jos. Seelen was de eerste architect die zich – aangetrokken door de economische ontwikkeling van Heerlen – van elders in Heerlen vestigde. Hij was de eerste gemeente-architect van Heerlen, leidde op zijn bureau in Heerlen als eerste architecten op en drukte als eerste met een verfijnde architectuur een stempel op de stad. Dit plaatst hem aan het begin van de ontwikkeling van Heerlen tot architectuurstad.

Kom naar Heerlen!

Sebastian Hubert Joseph Seelen werd op 18 oktober 1871 te Venlo geboren. Hij overleed op 16 oktober 1951 te Heerlen. Zijn huwelijk op 31 mei 1904 met de Maastrichtse Josephine Vrancken werd gezegend met twaalf kinderen, waarvan Jo [1911-1979] en André [1912] in de voetsporen van hun vader traden.

Seelen kwam uit een fabrikantengezin. Zijn vader was eigenaar van een sigarenfabriek en tabakskerverij in Venlo en woonde daar in de Vleesstraat. Zijn eerste studies volgde hij aan de HBS te Venlo. Daar doceerde de bekende architect Johannes Kaijser [1848-1914], die in die jaren in Venlo woonde en stadsarchitect was. Het contact met deze belangrijke Limburgse kerkenbouwer kan zeer wel van invloed zijn geweest op de keuze van Seelen om architect te worden. Kaijser zou ook bemiddeld kunnen hebben bij de sollicitatie van de zeventienjarige Seelen [in 1888 of 1889] in Rotterdam bij het architectenbureau van E.J. Margry en J.M. Snickers.

Seelen ging vervolgens bij de Cuypers-leerling N. Molenaar in Den Haag werken en trad daarna in dienst van de Rijksgebou-

wendienst. Van zijn betrekking bij deze werkgever is slechts uit overlevering bekend dat hij een tekening heeft gemaakt voor een schoolgebouw in Roodeschool [Gr.] en in Limburg als opzichter bij de bouw van het Landbouwproefstation in Maastricht werkte. Wellicht dat hij door de Rijksgebouwendienst in 1895 in Heerlen gedetacheerd werd. Afkomstig uit Den Haag liet hij zich op 24 mei 1895 als 'zaakvoerder' bij de Gemeente Heerlen inschrijven. Seelen woonde toen bij de winkelierster Schils. In die tijd maakte hij kennis met de spoorwegbouwer en mijnexploitant Henri Sarolea [1844-1900]. Seelen oriënteerde zich namelijk op de mogelijkheden voor een eventuele vestiging als zelfstandige in Heerlen, waar men midden jaren negentig de aanwezige steenkool begon te exploiteren. Sarolea vond de tijd echter nog niet rijp en raadde Seelen aan voorlopig zijn heil elders te zoeken. Op 8 november 1897 vertrekt Seelen naar Oud-Vroenhoven, waarschijnlijk opnieuw in verband met bovenvermeld Landbouwproefstation. Daarna keerde hij terug naar Den Haag. In 1899 moet hij daar het in familiekring veel geciteerde briefje van Sarolea ontvangen hebben met de strekking: Seelen, de tijd is rijp. Als je nog komen wilt, kom! En

Architect Jos. Seelen [1871-1951] op latere leeftijd.

aldus geschiedde. Hij woonde bij de fabrikant Kotten in huis. In het bevolkingsregister staat hij te boek als 'teekenaar'.

Zelfstandig architect

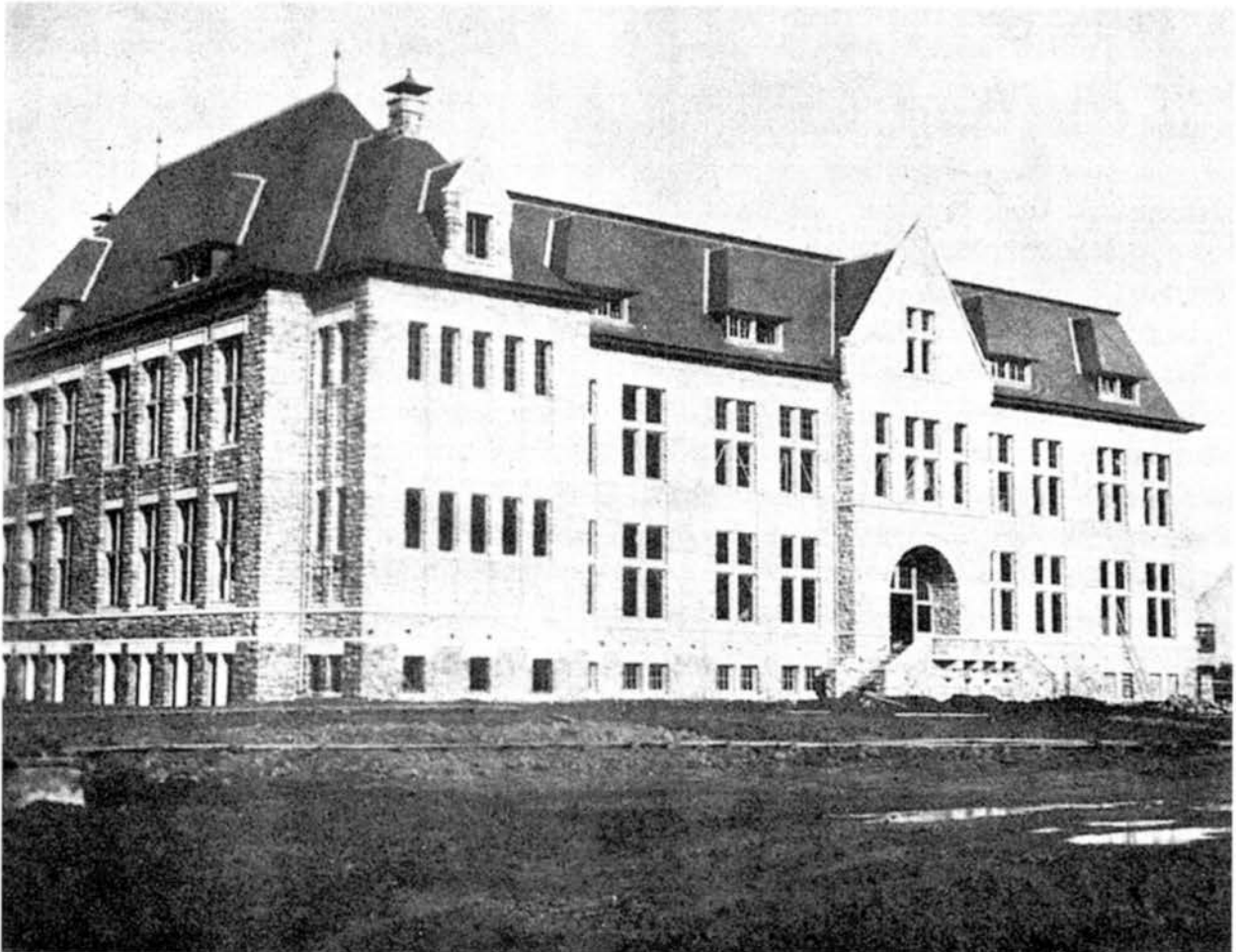
Seelen kwam via Sarolea snel in aanraking met Heerlense notabelen als dr. De Wever, notaris Wijnands, dr. Hustinx of apotheker De Hesselle. Met name met de laatste, tevens burgemeester van Heerlen van 1894 tot 1913, leek Seelen hartelijke contacten te onderhouden. De eerste opdracht voor een woonhuis kwam van De Hessele in eigen persoon [Wilhelminaplein 1, afgebroken]. De eerste winkel die Seelen bouwde was de schoenmakerij [tegenwoordig café] op de hoek Wilhelminaplein-Klompstraat. Onder De Hesselle werd Seelen met ingang van 1 januari 1900 de eerste gemeente-architect van Heerlen. Hij ging op 15 februari 1900 wonen in het hotel van de weduwe Roijen-Theunissen, nu als architect ingeschreven. Het ging de jonge bouwmeester voor de wind. In 1903-1904 was hij in staat een eigen kantoor en woonhuis te laten bouwen aan de Valkenburgweg [nr. 22] waarbij hij zelfs reeds de tweede ingang voor een latere kantooruitbreiding ontwierp. In 1913, toen De Hesselle zijn burgemeesterschap beëindigde, vond Seelen de tijd rijp om als gemeente-architect op te stappen. Zijn eigen architectenbureau liep zo goed dat hij deze bijbaan niet meer nodig had. Met name zijn contacten met in Heerlen gevestigde religieuze orden, die opdrachten voor de bouw van scholen, een ziekenhuis, kerken, kapellen en kloosters opleverden, en welgestelde particulieren [woonhuizen, villa's] waren zeer lucratief.

Het bureau van Seelen is het eerste in Heerlen dat opleidde tot zelfstandig architect. Voor 1914 werkte er Van der Velden, later hoofd Bouwbureau Staatsmijnen, en H.H.A. Tummers, later zelfstandig architect en gemeente-architect van Heerlen. Na 1920 werkte er Van der Vaart, die een uitzonderlijk begaafd tekenaar moet zijn geweest. Ook

deze ging later naar de Staatsmijnen. Verder werkten er nog de gebroeders Philips, waarvan er een gemeente-architect te Valkenburg werd. Daarna kwamen in 1931 de zoons Jo en André in het ouderlijk bedrijf. Vanaf 1934-1935 hebben zij het bedrijf geleid en waren zij tevens de tekenaars. Seelen sr. voerde vanaf die tijd nog slechts de besprekingen en vertegenwoordigde het bedrijf. Verder was hij lange tijd lid van de Heerlense afdeling van de St. Vincentiusvereniging. Jos. Seelen overleed in 1951.

Voor de architectuuropvatting van Seelen is het van belang te weten dat hij bij Margry in Rotterdam en bij Molenaar in Den Haag werd opgeleid in de architectuurtraditie van de belangrijkste negentiende-eeuwse Nederlandse architect, Pierre Cuypers [1827-1920]. Met name bij Margry was dit het geval. Deze geldt als de productiefste leerling van Cuypers en kan worden bestempeld als een orthodox Cuyperiaan. Margry vormde een eigen atelier naar voorbeeld van Cuypers-Stoltzenberg te Roermond. Dit atelier vond zijn inspiratie in de middeleeuwse bouwloods, een genootschap van steenhouwers, metselaars, beeldhouwers, timmerlieden en anderen die onder leiding van een meester [architect] aan een groot bouwwerk – meestal een kerk – verbonden waren en hun arbeid in een loods verrichtten. Het atelier had als doel om in het kader van de neogotische beweging nieuwe kerken met de bijbehorende details en interieurs te kunnen voorzien ['Gesamtkunstwerk']. De Cuyperiaanse instelling van Seelen, namelijk dat deze als een negentiende-eeuwse 'magister operum' [bouwmeester] de diverse ambachten van het bouwvak moest beheersen, heeft hij in die periode opgedaan. Hij beheerste namelijk verschillende vaardigheden zoals het timmer-, metsel- en stucadoorsvak.

De genoemde traditie richtte zich met de neogotiek op het glorieus verleden van de Middeleeuwen en met de neorenaissance op die van de Hollandse Renaissance van de late 16e eeuw. Een bewaard gebleven schetsboek-

De voormalige Mijschool aan het Bakkerveld Van architect Jos. Seelen. Het pand werd gebouwd in 1920. Later werd er de HTS in gevestigd.

je van Seelen, ongeveer uit 1895, geeft een summier maar informatief beeld van deze traditie. Het bevat kleine schetsen van details van het Rijksmuseum van Cuypers. Nog fraaier is de tekening van een trap, die overgenomen is uit de *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIe siècle* [tome cinquième, Paris 1875, p. 294] van Viollet le Duc. Deze Franse architectuurtheoreticus en architect oefende grote invloed uit op de Nederlandse neogotiek zoals die met name door Cuypers werd gebruikt. Viollet le Duc propageerde ook het gebruik van nieuwe eigentijdse materialen in de eigentijdse architectuur. Hoewel hij met de neogotiek teruggreep naar de bouwkunst van de Middeleeuwen paste hij bijvoorbeeld in de dakconstructies staal toe. Daarom is het pand Klompstraat-Wilhelminaplein van Seelen uit circa 1900 een prachtig voorbeeld

van die architectuuropvatting. Hoewel een gewone winkelpui met hardstenen constructieve delen, flankeerde Seelen de deur met zwaar geniete stalen zuilen.

Toch is de ambachtelijkheid nog van groot belang bij deze traditie. Dit is nog heel duidelijk te zien bij twee vroege pandjes van Seelen. Zijn eigen woonhuis, nu Valkenburgerweg 22, in neorenaissance-vormen. en bij Geleenstraat 55, in neogotische vormen. Deze pandjes zijn uitermate fijn gedetailleerd en hebben nog een duidelijk ambachtelijke constructie zoals houten vloeren op de verdiepingen. Die verfijning is een herkenbaar punt in het werk van Seelen. Zijn gebouwen zijn als het ware een afspiegeling van hemzelf: een heer tot in de puntjes.

Het dogmatisme waarmee de Cuyperianen stijl hanteerden was aan Seelen echter niet lang besteed. Dit bleef slechts nog in zijn

persoonlijke interesse gebrandmerkt. Barok en rococo interesseerden hem niet, maar des te meer het Romaans en de gotiek. In de praktijk koos hij rond de eeuwwisseling voor de voetsporen van negentiende-eeuwse architecten als Godschalk en Van Gendt die een opdrachtgever elke gewenste stijl konden leveren. Dit is bij Seelen vooral in zijn woonhuizen te zien: neorenaissance, neogotiek, eclecticisme, zelfs fantasie. In zijn openbare gebouwen zoals scholen [jongensschool Nobelstraat, mijnschool Bekkerveld] en gezellenhuizen [Nuth] zien we daartegen een ontwikkeling die aansluit bij het traditionalisme.

Dit laatste verzette zich tegen het historicisme [zoals neogotiek en neorenaissance] van de negentiende eeuw en wenste een sobere, rationele bouwkunst die zich aanvankelijk oriënteerde op de inheemse [boerderij]-bouwkunst en het Hollandse baksteenclassicisme van vóór de negentiende eeuw. Deze twee oriëntaties mengen zich later en vormen de aanzet tot de Delftse School van prof. M.J. Granpré Molière [1883-1972] of het werk van G. Friedhoff [1892-1970; rijksbouwmeester van 1946-1957]. Met name aan de laatste herinnert het klassieke Traditionalisme van Seelen. Dat Seelen zich van de voorgaande eeuw distantieerde blijkt ook uit zijn ergernis over de neogotische bekroning van de St. Servaas te Maastricht die Pierre Cuypers er in de grote restauratie-campagne in de vorige eeuw opzette. Hij was dan ook verheugd toen dit toevoegsel bij een brand in de jaren veertig verloren ging. Ook kon hij geen waardering opbrengen voor de romantische verbouwing in 1891 van kasteel Ter-

worm, even buiten Heerlen, hetgeen hij een aantasting van het originele monument vond.

In 1951 sprak architect Frits Peutz enkele zeer waarderende woorden uit aan het graf van de overleden Seelen. Het feit dat iemand als Peutz, die als een zeer kritisch persoon bekend stond, de architect Seelen zo waardeerde is veelzeggend. De architectuur van Seelen is geen architectuur met een hoofdletter zoals die van Peutz, maar ze getuigt tot op heden van een verfijnd 19e-eeuws vakmanschap.

**De gegevens voor dit artikel zijn ontleend aan:*

GA Heerlen, bevolkingsregister 1862-1910, deel 8 folio 377, deel 18 folio 255, deel 19 folio 114, deel X folio 169;

GA Venlo, geboorteregister, 1871 nr. 212; ibidem, bevolkingsregister Venlo 1869-1900, deel S, blad 232;

GA Maastricht, bevolkingsregister Oud-Vroenhoven 8 november 1897;

Oud-Archief Gemeente Voorburg, bevolkingsregister 1860-1921, deel 25 folio 146;

GA 's-Gravenhage, bevolkingsregister 1880-1895, deel 136 folio 58; ibidem, deel 197 folio 147;

GA Rotterdam, mededeling D. VAN WINGERDEN, 12 april 1994: *'Seelen is alhier ingeschreven vanuit Voorburg 9-4-1892, uitgeschreven naar Den Haag 1-4-1893, was woonachtig in vm Overschie, opzichter, ongehuwd'*;

TH. JANSSEN, 'Wegen en woningen in Oud-Heerlen', in: *LvH* 4 [1954], 40-45, 77-79, 101, -105, 120, -126. Verder zijn er gegevens ontleend aan gesprekken van de schrijver met André Seelen op 8 en 23 oktober 1991.

Noten:

1. Kaijser had net in Rotterdam een kerk gebouwd en zal vanuit de neogotische beweging Margry en Snickers zeker gekend en ontmoet hebben.
2. Henricus Leonardus Cornelius Sarolea was de

drijvende kracht achter de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath, in gebruik genomen in 1896, waardoor het Zuid-Limburgse steenkolenbekken ontsloten werd en ontgonnen kon worden.

De subsidies van de Staatsmijnen aan de protestantse gemeenten in oostelijk Zuid-Limburg

T. L. KORPORAAL

T.L. Korporaal is een groot kenner van de geschiedenis van de protestantse gemeenten in Zuid-Limburg. In deze jaargang publiceert de heer Korporaal een aantal bijdragen over de protestantse gemeenten in oostelijk Zuid-Limburg, meer in het bijzonder over de subsidiëring door de Staatsmijnen. Hierover was tot nu toe zeer weinig bekend, ook omdat de Staatsmijnen zelf zwegen over het onderwerp.

Medio 1994 verscheen van mijn hand een publicatie onder de titel *'Na duisternis licht'*, handelend over de Nederlandse Hervormde Gemeenten en gereformeerde kerken in Zuid-Limburg.¹ Bij het archiefonderzoek dook regelmatig de naam van de Staatsmijnen op, daar dit bedrijf op verschillende manieren deze kerkgenootschappen en de parochies in de regio materieel en financieel steunde. Het hoe en waarom intrigeerde me. Door verder onderzoek in de archieven van de Staatsmijnen, ten kantore van DSM in Heerlen, kon onderstaande schets ontstaan. Het uitgangspunt voor het subsidiebeleid van de Staatsmijnen werd kernachtig beschreven in het gedenkboek dat ter gelegenheid van het gouden jubileum van de Staatsmijnen [1952] verscheen: *'De grote veranderingen die zich in het landelijke Zuid-Limburg voltrokken bij zijn overgang naar industriegebied en die zich vooral tijdens de eerste wereldoorlog aftekenden, brachten weliswaar een grotere welvaart aan de streek, maar legden op de gemeenschap ook zware lasten vooral wegens de sterk gestegen uitgaven voor onderwijs en eredienst. De leiding van de Staatsmijnen heeft het steeds als haar natuurlijke plicht beschouwd een billijk deel van die lasten voor haar rekening te*

nemen.' Onderstaand zal een reconstructie worden gegeven hoe het subsidiebeleid van de Staatsmijnen aan kerkgenootschappen tot stand kwam, waarbij vooral de positie van de hervormde en gereformeerde kerken centraal zal staan.

Ds. Biebericher verzoekt om steun

Op het moment dat de kandidaat tot de Heilige Dienst Tiddo Biebericher op 23 september 1902 door professor Van Rhijn bevestigd werd tot predikant van de Hervormde Gemeente te Heerlen, wist hij nauwelijks wat hem te wachten stond.² Vanwege zijn niet optimale gezondheid had hij bewust gekozen voor een kleine gemeente, niet wetend dat hij enkele jaren later in één van de sterkst groeiende industriegebieden van die tijd zou wonen en werken.³ Op 15 juni 1908 richtte hij het volgende verzoek aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, waaronder de Staatsmijnen ressorteerden: *'Het zij ondergeteekende, Nederlandsch Hervormd predikant van Heerlen, vergund, in het belang van het protestantsch mijnpersoneel, inzonderheid van dat der Staatsmijnen, het volgende ter kennis te brengen van Uwe Excellentie. De Ned. Herv. Gem. van Heerlen*

omvat de volgende burgerlijke gemeenten: Heerlen, Kerkrade, Schaesberg, Voerendaal, Ubach over Worms, Nieuwenhagen, Eygelshoven. Vroeger was deze gemeente bij haar grootte uitgestrektheid zeer klein in zielental. In vijf jaar tijds echter is het aantal protestanten verzevenvoudigd. In tegenstelling met vroeger woont thans het merendeel buiten Heerlen, verspreid over de genoemde dorpen en verscheidene gehuchten als Spekholzerheide, Drievogels, Ham, Bautsch, Teneschen, Heerlerheide, Palenberg. Dit mijnpersoneel wendt zich voor zijn geestelijke belangen tot ondergeteekende als den eenigen protestantschen geestelijke in dit gedeelte van Limburg. De verre afstanden van Heerlen uit naar genoemde plaatsen en omgekeerd, maken het werk bezwarend voor den predikant eenerzijds en verslapt anderzijds het geestelijke leven en dus ook den zin voor zedelijke ontwikkeling bij het protestantsche gedeelte der bevolking, temeer waar deze reeds zwak zijn. Voegt men daarbij de verschillende werktijden – de Staatsmijn “Wilhelmina” telt drie ploegen: morgen-, middag- en nachtploeg – die het geregelde catechesatieuur voor reeds arbeidende jongens onmogelijk maken en huisbezoek dikwijls zijn doel voor de grootste helft missen, dan behoeft niet gevraagd of de toestand verbetering noodig heeft. Daarom heeft de ondergeteekende overwogen of en in de nabijheid van welke mijn hij een tweede centrum voor zijn arbeid zou trachten te stichten. Hij geeft de voorkeur aan de Staatsmijn “Wilhelmina”, zoo hij hierbij mag rekenen op staatshulp.’

Vervolgens stelde hij in zijn verzoek dat de afstand tussen de mijn en Heerlen langs de hoofdweg zeven kilometer was en er geen spoor- of andere verbinding bestond. Het aantal protestanten rondom de Wilhelmina schatte hij op circa 200. Bij navraag op de mijn werd een opgave gedaan van 73 protestantse werknemers, waarvan er 31 gehuwd waren. Tevens waren er 6 protestantse ambtenaren, waarvan er één gehuwd was. De dominee gaf vervolgens een verdere om-

schrijving van deze groep: ‘De meerderheid behoort gewoonlijk alleen door den H. Doop, tot de Nederlandsch Hervormde Kerk; toch zijn er velen, die tot andere gezindten behoren zooals Gereformeerden, Luthersen, Doopsgezinden en Remonstranten, die evenwel voor hun geestelijke belangen zich wenden tot den predikant van Heerlen.’ In een tweede centrum, naast Heerlen, wilde Ds. Biebericher deze mensen opvangen door catechese te geven ‘naar gelang van de vrije uren der verschillende ploegen’, spreekuur te houden en ‘zoodra mogelijk godsdienstviering.’ Ook de protestanten uit Eygelshoven, Schaesberg, Spekholzerheide en een deel van Kerkrade konden dan naar Terwinselen komen. Tenslotte benadrukte de predikant zijn verzoek met de volgende woorden: ‘Daar de godsdienstige basis het eenig fundament is voor gezonden zedelijken ontwikkeling en laatstgenoemde hier door een veelal materialistische levenswijze gevaar loopt zich te bevruchten met revolutionaire ideeën, ligt het groot belang voor de hand, dat de staat heeft bij een behoorlijke geestelijke en zedelijke verzorging van hare arbeiders hier, om de geboorte van het socialisme ook op deze wijze te keeren. In het belang derhalve van Staat en Arbeider, die van huis uit protestant is zonder aanzien van gezindte (de roomsch-katholieke geestelijkheid beheerscht voor haar deel den toestand door haar talrijke zielverzorgers en kerken in alle dorpen) komt ondergeteekende Uwe Excellentie beleefd vragen: 1. een persoonlijke subsidie voor dezen arbeid. 2. een vergoeding voor de reis- en verblijfkosten.’

De minister legde het verzoek voor advies voor aan de directie van de Staatsmijnen. In een persoonlijk gesprek werd de zaak besproken en werden de eerste lijnen uitgezet. Het bleek dat de directie het plan niet afwees, hoewel men de ‘buitenpost’ liever niet op het terrein van de mijn wilde, maar wel wilde meewerken aan de oprichting van een ‘algemeen volksvergaderlokaal’ en de predikant hierbij wel behulpzaam wilde zijn. In

het gesprek noemde Ds. Biebericher ook het bedrag dat hij wilde ontvangen: f 400,- voor reis- en verblijfskosten en f 300,- voor de te verrichten werkzaamheden. Bovendien, zo lang er geen lokaal was, f 150,- voor dekking van de huurkosten van een lokaal. De directie van de Staatsmijnen antwoordde de minister dat men het *'alle zins lofwaardig vond de predikant ook financieel te steunen'*, doch dat men zich zowel met het bedrag als de specificatie daarvan niet verenigen kon. Men kon zich wel voorstellen dat de predikant in verband met zijn geringe traktement een toelage vroeg, maar daar was de kas van de Staatsmijnen niet voor! Voorgesteld werd f 250,- te betalen, te verdelen in f 150,- huur en f 100,- reiskosten. De directie vond dat het *'op de weg van een goed bestuurd onderneming ligt, zowel het stoffelijk als het geestelijk welzijn, van hare arbeiders te bevorderen.'* Zij stelde voor dan eveneens een bijdrage te verlenen aan de parochie in Spekholzerheide. De minister vroeg op zijn beurt advies aan de Mijnraad in Den Haag. Deze raad kon zich in het algemeen wel met dergelijke subsidies verenigen, mits deze gegeven werden overeenkomstig het gebruik bij particuliere mijnen en niet geschiedde uit een oogpunt van staatszorg en drong aan op overleg met de andere mijnbesturen *'omtrent de subsidie voor de geestelijke belangen der protestante arbeiders.'* Het was de Mijnraad niet duidelijk welk bezwaar de andere directies konden hebben, er voor uit te komen welke bedragen door hen werden uitgekeerd of in het verleden reeds waren uitgekeerd: *'Een openlijk overleg schijnt hiervoor immers de aangewezen weg.'* De Mijnraad achtte een bedrag voor de huur van het lokaal voldoende, dus f 150,-.

Over het gevraagde overleg met de andere mijnen rapporteerde de directie van de Staatsmijnen aan de Mijnraad, dat het verlenen van subsidie aan kerkgenootschappen onderwerp van gesprek was geweest in de Mijnvereniging. Bij de mijnen, die bij de vereniging waren aangesloten, was geen al-

gemene regel betreffende de subsidieverlening. Men vond het beter dat iedere mijn *'haar eigen weg ging.'* Tijdens het overleg bleek dat het verzoek van Ds. Biebericher niet bij de particuliere mijnen was ontvangen. Elke mijn wilde ontvangen subsidieverzoeken op grond van eigen belangen afwegen.

De minister antwoordde Ds. Biebericher op 10 februari 1909 dat hij f 250,- zou ontvangen *'teneinde daar uit te bestrijden de huur van een lokaal in de nabijheid der Staatsmijn Wilhelmina voor het houden van godsdienstoefeningen, alsmede de kosten van het zich derwaarts begeven.'* In 1909 en de drie daaropvolgende jaren werd aan hem f 250,- uitgekeerd.⁴

Uitbreiding subsidiebeleid

Naast de thans gelegaliseerde ondersteuning aan Ds. Biebericher voor zijn werk in Terwinselen ontving de rooms-katholieke parochie in Spekholzerheide in de jaren 1909-1912 jaarlijks f 250,- en de Sint-Pancratiusparochie in Heerlen in 1911 en 1912 f 100,- per jaar. Hiermee was een trend gezet voor financiële ondersteuning van de kerkgenootschappen door de Staatsmijnen.

Het RK kerkbestuur van St. Jan Evangelist te Hoensbroek en de kerkenraad van de Hervormde Gemeente te Sittard verzochten de directie in het voorjaar van 1911 om een bijdrage voor hun werk onder de mijnarbeiders. Het RK kerkbestuur *'werd genoodzaakt een nieuwe kerk te bouwen beantwoordend aan ruimte en omvang aan de steeds groeiende bevolking mijnarbeiders'*. Het kerkbestuur attendeerde op het feit dat het evenals de geestelijkheid op allerlei terrein wenste samen te werken met de directie van de Staatsmijnen, en dan komt het: *'om het heil der mijnarbeiders te bevorderen en den staat ten voordeel te wezen, handelend volgens 't beginsel onzer wetgeving, waar godsdienst onder het volk door den staat wordt gewild en gesteund is het kerkbestuur bereid alles te doen*

hetgeen in overleg met de overheid en in overleg met de directie der mijn kan gedaan worden tot bewaring en bevordering van de godsdienst die werkzame volgzame arbeiders vormt, mijnwerkers geeft die autoriteit eerbiedigen, God en Staat dienen.' Het RK kerkbestuur verzocht toekenning van bijvoorbeeld f 1,- per mijnarbeider. Hiermede werd een suggestie gedaan, die uiteindelijk verstrekkende gevolgen zou hebben voor de financiering van een stuk kerkenwerk in het mijngebied.

De kerkenraad van de Hervormde Gemeente te Sittard bracht onder de aandacht dat de arbeid onder het mijnpersoneel van de Staatsmijn Emma in een zo ver verwijderd deel van de gemeente, te weten Hoensbroek en Brunssum, op twee uur gaans, praktisch niet op te brengen was. Vanuit Sittard moesten er voorzieningen worden opgebouwd en dat kostte tijd en inspanning.

Deze zaak werd op 5 oktober 1911 aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel voorgelegd met een schrijven waarin de volgende passage voorkwam: *'Door de toekenning van toelagen aan de R.C. Kerkbesturen van Spekholzerheide en Heerlen en aan den Kerkeraad der N.H. Gemeente te Heerlen is reeds in beginsel uitgemaakt, dat het in het belang van het Staatsmijnbedrijf is, dat in de geestelijke behoeften der mijnbevolking zoo goed mogelijk wordt voorzien. Wij zouden daarom ook in dit geval de gevraagde ondersteuning willen verlenen en wel in den vorm van eene jaarlijksche bijdrage ad. f 1,- voor ieder van het tot hunnen parochiën behorend personeel van de Staatsmijnen Emma en Hendrik volgens den toestand van 1 januari.'* De Mijnraad adviseerde de minister niet zonder meer met het voorstel akkoord te gaan. Men wilde niet voor elke mijnarbeider steevast f 1,- betalen. Elke aanvraag om steun moest op zichzelf worden beoordeeld. Tegen de twee ingediende verzoeken als zodanig had de minister geen bezwaar. Op grond van een opgave van de Staatsmijnen Emma en Hendrik kreeg men

voor elk personeelslid dat tot één der betreffende kerkgenootschappen behoorde f 1,-. Over 1912 ontving zo het voornoemde RK kerkbestuur in Hoensbroek f 70,- en de Sittardse kerkenraad f 22,-. Er werd nog wel een slag om de arm gehouden: *'de toekenning en de berekening van het bedrag geschieden tot wederopzegging. Voor volgende jaren zal door ons steeds zijn te overwegen of nog een subsidie kan worden toegekend; c.q. of de grondslag voor de berekening van het bedrag wijziging behoeft.'*⁵

Vaste bijdragen

De directie verzond op 29 januari 1914 aan de minister een opgave van de steun die tot op dat moment aan de kerkgenootschappen werd verleend. Alle moeite was echter vergeefs. In de vergadering van de Tweede Kamer van 16 juni 1914 werd besloten, gelet op de begroting van 1914, dat voortaan vanuit de Staatsmijndirectie geen subsidies meer aan kerkgenootschappen konden worden verstrekt. Bij de begrotingsbehandeling 1915 kwam de zaak op 22 december 1914 in de Kamer weer aan de orde. Het voorstel tot niet-subsidiëring werd herzien. Voortaan zou er gesteund worden met een jaarlijkse bijdrage van f 1,- per personeelslid, zoals op 5 november 1911 reeds door de directie van de Staatsmijnen aan de minister was voorgesteld. De vaste bedragen ad f 250,- per jaar, zoals deze aan Spekholzerheide en Heerlen werden uitgekeerd, zouden tevens worden omgezet in de nieuwe regeling. Op 20 maart 1915 verleende de minister zijn toestemming de ondersteuning aan de kerken voortaan op deze wijze te regelen. Met ingang van het jaar 1920 werd de bijdrage verhoogd tot f 1,50, welk bedrag bleef gehandhaafd tot 31 december 1954. Men sprak toen van de zogenaamde 'mijndaalder'.

In de begrotingsposten van de Staatsmijnen werd eveneens een bedrag opgenomen voor *'zielzorgers die werken onder bijzondere*

en verzwarende omstandigheden.' In de praktijk kwam het erop neer dat dat van hervormde en gereformeerde zijde alle werkzame predikanten waren. De bedragen varieerden van f 200,- tot f 750,- per jaar. Ds. Faber te Hoensbroek genoot nog een extra bijdrage, omdat hij zich bezig hield met de zielszorg van bij de Staatsmijnen werkzame protestantse gedetineerden. In

1946 verbleven er 209 hervormden, zeven evangelisch-Luthersen, drie doopsgezinden, negentien gereformeerden, drie hersteld-apostolischen en 1 baptist in de gedetineerdenkampen. Ds. Faber ontving hiervoor 242 x f 1,50 = f 363,-.⁶ In een notitie van de chef Afdeling Maatschappelijk Werk aan directeur-voorzitter Wemmers in 1954 staat te lezen: 'De zielszorgers die hieronder vallen zijn

TOTAAL-BEDRAG DER SUBSIDIES AAN KERKGENOOTSCHAPPEN OVER 1919 :

per assignatie	f 10 865,-
per postwissel	" 196,-
totaal	f 11 061,- over 1918 f 8914,-

gespecificeerd als volgt :

	R.K.	Ned.Herv.	Geref.	Israel.	Grieksch Kath.	Geen.	Totaal.
Centr. bureau	138 ✓	90 ✓	4 ✓	1 ✓		9 ✓	✓ 242 ✓
Stm. Wilhelmina	2923 ✓	223 ✓	16 ✓	3 ✓	1 ✓	9 ✓	✓ 3175 ✓
Stm. Emma	4465 ✓	971 ✓	29 ✓	9 ✓	10 ✓	26 ✓	✓ 5510 ✓
Stm. Hendrik	1687 ✓	289 ✓	6 ✓	2 ✓		11 ✓	✓ 1995 ✓
Stm. Maurits	140 ✓	12 ✓	1 ✓				✓ 153 ✓
Cokesfabr. Emma	52 ✓	19 ✓				2 ✓	✓ 73 ✓

9405 ✓ 1604 ✓ ✓ 56 ✓ ✓ 15 ✓ 11 ✓ 57 ✓ 11148 ✓

af :

Israëlieten	15 ✓
Grieksch Kath.	11 ✓
Geen	57 ✓
Horbach (D.)	2 ✓
Hulsman en Sloots	2 ✓
	87 ✓

Uitgekeerd aan :

R.K. f 9401,- ✓
N.H. " 1604,- ✓
Geref. " 56,- ✓
f 11061,- ✓

87 ✓

11061,-

Berekening voor godsdienstsubsidies, geparafeerd door hoofddirecteur W.F.J. Frowein.

jaar	RK Kerk	NH Kerk	Geref. Kerk	Andere Kerkgen.	Totaal
1915	3.960,00	470,00	34,00		4.464,00
1916	5.025,00	617,00	29,00		5.671,00
1917	5.994,00	857,00	35,00		6.886,00
1918	7.754,00	1.119,00	41,00		8.914,00
1919	9.401,00	1.604,00	56,00		11.061,00
1920	15.154,50	2.841,00	108,00		18.103,50
1921	16.827,00	3.288,00	132,00	303,00	20.550,00
1922	16.546,50	3.607,50	148,50	82,50	20.835,00
1923	16.267,50	3.031,50	286,50	303,00	19.888,50
1924	17.584,50	3.036,00	616,50	303,00	21.540,00
1925	19.623,00	3.121,50	598,50	303,00	23.646,00
1926	20.961,00	3.856,50	684,00	472,50	25.974,00
1927	22.809,00	3.744,00	693,00	1.009,50	28.255,50
1928	24.148,50	3.348,00	664,50	1.390,50	29.551,50
1929	24.472,50	3.646,50	637,50	1.015,50	29.772,00
1930	26.116,50	3.774,00	603,00	1.101,00	31.594,50
1931	25.809,00	3.667,50	621,00	1.023,00	31.120,50
1932	26.667,00	3.574,50	586,50	978,00	31.806,00
1933	25.732,50	3.465,00	583,50	583,50	30.604,50
1934	25.374,00	3.426,00	571,50	568,50	29.940,00
1935	25.041,00	3.363,00	555,00	418,50	29.377,50
1936	24.766,50	3.346,50	549,00	310,50	28.972,50
1937	25.012,50	3.321,00	573,00	303,00	29.209,50
1938	26.766,00	3.354,00	543,00	331,50	30.994,50
1939	27.498,00	3.369,00	568,50	381,00	31.816,50
1940	29.541,00	3.390,00	588,00	381,00	33.900,00
1941	32.913,00	3.489,00	625,50	640,50	37.668,00
1942	36.622,50	3.660,00	669,00	675,00	41.626,50
1943	38.638,50	3.856,50	702,00	664,50	43.861,50
1944	38.860,50	3.853,50	663,00	666,00	44.043,00
1945	36.340,50	3.415,50	612,00	498,00	40.866,00
1946	32.938,50	3.049,50	543,00	447,00	36.978,00
1947		3.358,50	672,00	475,50	
1948	36.021,00	3.231,00	541,50	571,50	40.965,00
1949		3.379,50	628,50	610,50	
1950	59.987,50	3.501,00	667,50	639,00	64.895,00
1951	64.193,00	3.948,00	714,00	633,00	69.488,00
1952	69.364,00	3.822,00	673,50	628,50	74.488,00
1953	72.882,50	3.988,00	750,00	637,50	78.258,00
1954	52.918,50	4.032,00	757,50	690,00	58.398,00
1955	91.102,50	7.015,00	1.242,50	1.242,50	100.602,50
1956		6.710,00	1.227,50	1.232,50	
1957		6.735,00	1.242,50	1.217,50	
1958	89.660,00	6.762,50	1.272,50	1.292,50	98.987,50
1959	93.322,50	6.857,50	1.295,00	1.202,50	102.677,50
1960	87.022,50	6.507,50	1.202,50	970,00	95.702,50
1961		6.105,00	1.180,00	942,50	
1962	133.380,00	9.452,00	1.832,00	1.480,00	146.144,00
1963		9.544,00	1.724,00	1.488,00	
1964	126.780,00	9.140,00	1.676,00	1.508,00	139.104,00
1965	121.748,00	8.692,00	1.652,00	1.424,00	133.516,00
1966	114.480,00	7.932,00	1.564,00	1.292,00	125.268,00

Per 1 januari 1920 werd de bijdrage verhoogd van fl. 1,00 naar fl. 1,50.

Per 1 januari 1955 werd de bijdrage verhoogd naar fl. 2,50.

Per 1 januari 1962 werd de bijdrage verhoogd naar fl. 4,00.

Uitgekeerde godsdienstsubsidies door Staatsmijnen [1915-1966].

Bron: Inv.nrs. 191/192 [1902-1939], 234/235 [1940-1949], 193/196/199 [1950-1959], 106 [1960-1969]

*in de loop der jaren op lijst gebracht naar persoonlijke aanwijzing van de Directie. De lijst onderging door de jaren slechts geringe wijziging. Naar buiten is omtrent dit soort subsidie de uiterste geheimhouding betracht.'*⁷

Bouwsubsidies

Voor het groeiende aantal hervormden verzezen in Hoensbroek [1913], Rumpen [1919], Lutterade [1920] houten noodkerken terwijl in Carisborg een woning tot kerk werd verbouwd [1920]. In Treebeek werd een gereformeerde noodkerk gebouwd. De kosten van deze gebouwen werden door de Staatsmijnen gedragen. In een volgende bijdrage zal afzonderlijk op de totstandkoming van deze gebouwen worden ingegaan.

Vóór 1917 geschiedde het verstrekken van bijdragen voor kerkbouw en dergelijke nog niet structureel. Wanneer er een verzoek bij de directie van de Staatsmijnen binnenkwam werd dit incidenteel beoordeeld. Vanaf 1917 werd hier echter een afzonderlijke begrotingspost voor uitgetrokken. Op 21 juni 1934 schreef de directie aan de Mijnraad: *'de Staatsmijnen hebben sinds 1917 geregeld door goede en slechte jaren heen, steun verleend bij de bouw van nieuwe kerken, christelijke tehuizen en patronaten in de mijnstreek. De hiervoor uitgetrokken begrotingspost werd telkenjare bepaald naar gelang van de behoefte aan steun en van de tijdsomstandigheden.'* De directie van de Staatsmijnen erkende het als een morele verplichting dat *'deze het hare bijdragen in de leniging van de godsdienstige behoeften, welke onder den invloed van de mijnindustrie zijn ontstaan.'*⁸

In de jaren 1917-1920 was de subsidieverlening nog van betrekkelijk bescheiden omvang. Een aanmerkelijke stijging gaven de jaren 1920-1922 te zien. Er werden toen enige grote rooms-katholieke kerken in de nabijheid van de mijnzetels gebouwd. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog was er aanvankelijk nog weinig beweging in de cijfers. Eerst in 1950 ontwikkelde zich een sterke stij-

ging. De oorzaken hiervan lagen min of meer voor de hand: de uitbreiding van het mijnbedrijf en de nieuwe woongelegenheden voor de mijnarbeiders, de stilstand van de kerkenbouw in de oorlog en de uitgebreide herbouw en nieuwbouw na 1948, toen aan de schaarste aan bouw materiaal een einde kwam.⁹

Aanvankelijk werden voor het verlenen van subsidie voor de bouw van kerken en dergelijke algemene normen gehanteerd, zoals het aantal subsidieaanvragen en het beschikbare begrotingsbedrag, het aantal personeelsleden in de gemeente of parochie, de eventuele grootte hiervan als gevolg van de toename van personeel van de Staatsmijnen, de financiële draagkracht en de bevolkingsamenstelling in de gemeente of parochie, alsmede de medewerking van andere subsidiërende instanties.

Na de Tweede Wereldoorlog werden deze normen meer geconcretiseerd, in die zin, dat de norm van 10% van de bouwkosten [inclusief grondkosten, exclusief inrichtingskosten] werd gehanteerd als de gemeente of parochie circa driehonderd personeelsleden van de Staatsmijnen omvatte. Woonden er in de gemeente of parochie minder dan driehonderd personeelsleden, dan werd het subsidie verhoudingsgewijze bepaald. Bepaalde bijzondere omstandigheden werden uiteraard in acht genomen, hetgeen kon leiden tot een ruimere of geringere subsidie. Zo was er de mogelijkheid tot een subsidie van maximaal 15% wanneer de gemeente of parochie geheel of grotendeels was ontstaan tengevolge van de woningbouw door of vanwege de Staatsmijnen. De afstand van de parochie of gemeente tot het bedrijf speelde ook een rol. In verderaf gelegen plaatsen werd f 1.000,- tot f 10.000,- extra subsidie verstrekt, al naar gelang het aantal personeelsleden, samenstelling, toekomstige groei, financiële draagkracht van de gemeente/parochie, eventueel wervingsgebied et cetera. Werd het aantal personeelsleden te gering geacht, dan werd op de aanvraag tot subsidie

afwijzend beschikt.

Bij de subsidieverlening ging de directie uit van het beginsel der secundaire of aanvullende werkzaamheden vanuit de mijnen. Met andere woorden: men nam geen taken over, die primair thuishoorden bij andere instanties, zowel particuliere als overheidsinstanties, zoals verenigingen en instellingen, rijk, provincie, gemeenten en kerkgenootschappen.⁹

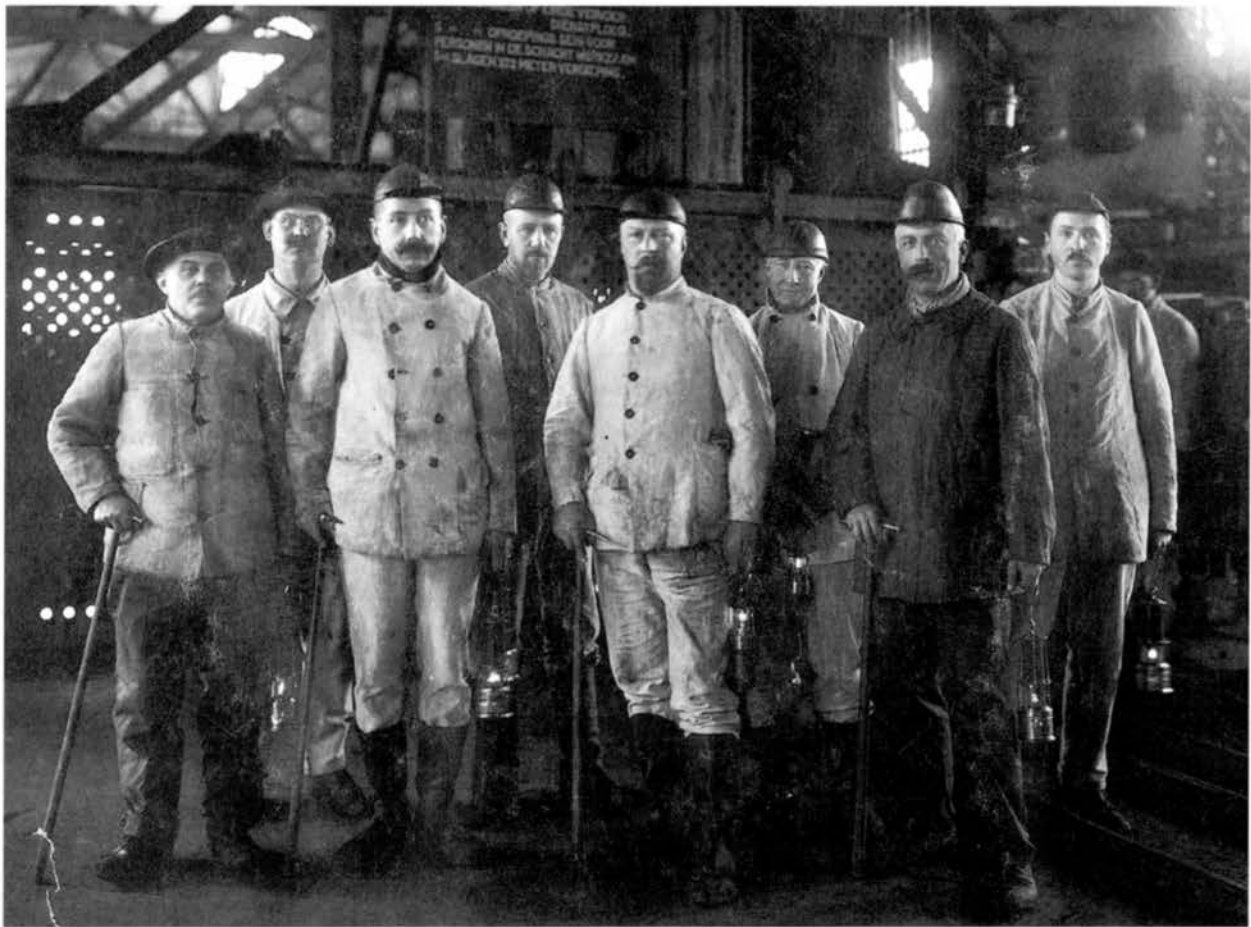
Voor de hervormden was een speciale regeling getroffen. Voor de Nederlandse Hervormde Gemeente Mijnstreek werd jaarlijks een vaste bijdrage in het bouwfonds gestort. In 1954 werd die vastgesteld op f 10.000,-. Toen het einde van de Limburgse mijnindustrie in zicht kwam, werd in 1967 de storting van deze jaarlijkse bijdrage stopgezet. Eenmalig werd nog een afkoopsom van f 30.000,- betaald *'aangezien het enige tijd zal vergen om aanvullende gelden te verwerven.'*

De provincie Limburg

In de vergadering van de Provinciale Staten van Limburg van 27 november 1918 werd door de afgevaardigde Poels aan de orde gesteld dat het te wensen was dat de provincie geen bijdragen meer verstrekke aan de bouw van kerken en andere sociale instellingen, welke nodig waren tengevolge van de uitbreiding van de door de Staat begonnen mijnindustrie. Niemand betwistte volgens de heer Poels de noodzakelijkheid van nieuwe parochies en nieuwe kerken. Zij waren immers het gevolg van de vermeerdering van de Zuid-Limburgse bevolking door de zich steeds uitbreidende mijnindustrie: *'Steun is derhalve geboden en als katholieke Statenleden zijn wij verplicht den bouw der noodig gebleken nieuwe kerken zooveel mogelijk te bevorderen.'* Het enige punt was echter wie deze steun moest verlenen. Tot dusverre had de Provincie Limburg bij de bouw van een nieuwe kerk een bijdrage verleend van f 1.000,-. De heer Poels had wel een ant-

woord op zijn vraag. Het is niet de provincie die de onmisbare financiële steun moest verlenen maar de *'eigenaars of besturen der groote industriele ondernemingen, welke die duizenden arbeiders trekken en tengevolge waarvan de nieuwe kerken en instellingen noodig worden.'* Hij ontkende niet dat dit weliswaar al werd gedaan, maar vond niettemin dat de Nederlandse Staat, de allergrootste werkgever in Limburg, hier een grote taak had. De heer Poels beklemtoonde: *'Wanneer nu de Staat om onze Limburgsche mijnen te ontginnen hierheen duizenden van arbeiders trekt, waaronder er niet weinigen op een laag zedelijk peil staan en sommigen zelfs voor de openbare veiligheid ongewenscht zijn, dan is toch wel het minste, wat wij Limburgers van den Nederlandschen staat mogen verlangen: dat hij aan het arme Limburg, waaruit Nederland zooveel rijkdom haalt en dat vooral in deze tijd zoo onbetaalbare diensten aan het vaderland bewijst, minstens niet dien financieelen steun onthoudt, waartoe groote werkgevers zijn verplicht en zich verplicht achten.'* Aan het slot van zijn betoog diende hij het volgende voorstel in: *'De Provinciale Staten verzoeken het Gedeputeerd College de door dit College noodig geachte stappen te doen, opdat in de toekomst bij den bouw van kerken en in het algemeen bij het oprichten van sociale instellingen, welke noodzakelijk zijn geworden, tengevolge der uitbreiding van de hier door den staat zelf begonnen mijnindustrie, de Staat (of Directie der Staatsmijnen) zoodanigen financieelen steun verleene, dat de provincie hiervoor geen buitengewone offers meer behoeve te brengen.'* De directie van de Staatsmijnen berichtte de minister dat het behandelde in de Provinciale Staten de volle aandacht had en dat er reeds in die geest gehandeld werd.

In de begrotingen van 1917 en 1918 was, zoals we hierboven al opmerkten, een post uitgetrokken voor subsidies van de bouw van nieuwe kerken, christelijke tehuizen, patronaten et cetera. Tevens werd er op gewezen dat de Staatsmijnen inmiddels een

Koninklijk bezoek aan Heerlen, 8 november 1919. Hier brengt men een bezoek aan de staatsmijn Hendrik te Brunssum. In het midden rechts prins Hendrik. Tweede van rechts, in de donkere kleding, hoofddirecteur Frowein. Tweede van links is prof. dr. ir. van Ittersson, vierde van links ir. Bunge, directielid van de Staatsmijnen.

GA Heerlen, Fotocoll. nr. 1309

drietal scholen voor mijnwerkerskinderen nabij de Staatsmijn Emma hadden gebouwd en deze scholen ook een jaarlijkse steun kregen. Bovendien was er in 1918 nog eens een bedrag van f 50.000,- uitgetrokken voor bijdragen *'aan gemeenten, ten einde deze tegemoet te komen in de uitgaven, welke door de Staatsmijnenexploitatie worden veroorzaakt.'* De minister antwoordde Gedeputeerde Staten van Limburg op 20 juni 1919 in dezelfde geest. Men kwam in voldoende mate de verplichtingen na!¹¹

Verstrekking brandstoffen

Vanaf de beginjaren twintig werd ook meer lijn gebracht in de verstrekking van brandstoffen. Er worden keurige gespecificeerde lijsten opgesteld. De kolen werden geleverd

'zonder prijsberekening en franco huis'. De Sint-Vincentiusverenigingen in Heerlen en Kerkrade konden ieder over honderd hectoliter schachtkolen uit de Staatsmijn Wilhelmina beschikken, die zij vervolgens konden gebruiken voor *'verdeling onder de armen.'* Eerder werden incidenteel al verstrekkingen gedaan. Het handelsbureau van de Staatsmijnen berichtte op 29 oktober 1915 aan de bedrijfsingenieur van de Mijn Emma: *'Wij hebben de eer U te berichten, dat U tot nader bericht jaarlijks aan de Nederduitsch Hervormde kerk te Hoensbroek kunnen worden afgegeven 5 H.L. Wilhelmina-nootjes 3 en 1 koopje brandhout.'* Het 'nootjes 3' is een aanduiding voor een vorm en grootte van kolen, het 'koopje' is een kleine inhoudsmaat, waarschijnlijk 0,01 mud. Wanneer in augustus 1921 de eerste lijst voor het stookseizoen

1921-1922 wordt opgesteld prijken daarop de volgende protestantse kerken:

> Hervormde hulpkerk Terwinselen: 25 hectoliter nootjes 3, te verstrekken door Staatsmijn Wilhelmina.

> Hervormde hulpkerk Hoensbroek: 25 hectoliter nootjes 3, Emma.

> Gereformeerde hulpkerk Treebeek: 25 hectoliter nootjes 3, Emma.

> Hervormde hulpkerk Rumpen: 25 hectoliter nootjes 3, Hendrik.

> Hervormde hulpkerk Heerlerheide: 25 hectoliter nootjes 3, Hendrik.

> Hervormde hulpkerk Lutterade: 25 hectoliter nootjes 3, Emma.

> Verenigingsgebouw Treebeek: 25 hectoliter nootjes 3, Emma.

> Verenigingsgebouw Rumpen: 25 hectoliter nootjes 3, Hendrik.

Zusters, paters en predikanten konden kolen van de mijnen betrekken tegen 'beambtenprijzen'. De hervormde predikanten Kan en Wieten en de gereformeerde predikanten Terpstra stonden elk op de lijst voor zestig hectoliter nootjes 3, terwijl broeder Bill uit Treebeek veertig hectoliter kon afnemen.¹²

De hoofdbedrijfsingenieur en de bedrijfsingenieurs werden regelmatig vanuit de directie geïnformeerd welke prijzen moesten worden doorberekend. Een voorbeeld uit november 1932. Toen werden zij geïnformeerd dat aan instellingen van weldadigheid, waar onder werden verstaan: de burgerlijke armbesturen, de verenigingen van de H. Vincentius à Paulo, de crisiscomité's en de diakoniën van de hervormde gemeenten eierbriketten verstrekt konden worden voor verdeling onder de armen voor f 8,- per ton of f 0,65 per hectoliter, af te halen op de Staatsmijn Wilhelmina. Wanneer de brandstoffen afgehaald werden op één der andere Staatsmijnen, dan werden de prijzen verhoogd met 5 cent per hectoliter. Deze regeling gold ook voor de instellingen en dergelijke die opgenomen waren in de hierboven genoemde jaarlijkse kolenbeschikking, wan-

neer deze over een grotere hoeveelheid wensten te beschikken dan aanvankelijk was vastgesteld. In 1937 werden de hierboven genoemde prijzen bijgesteld tot respectievelijk f 6,25 en f 0,45.¹³

In februari 1955 werd aan de gemeenten en predikanten bericht dat de verstrekking van goedkope grondstoffen geleidelijk zou worden beëindigd. Over het jaar 1955 vond de verstrekking voor het laatst plaats. Er werden 598 ton gratis kolen en 432 ton tegen 30% van de particuliere prijs verstrekt.¹⁴ In de daarop volgende jaren werd een compenserende regeling getroffen, hetgeen in de praktijk betekende dat zowel de kerk als de predikanten een bedrag tussen de f 150,- en f 250,- per jaar kregen uitgekeerd.¹⁵ De kolencompensatie kwam met ingang van 1962 geheel te vervallen. Bij de stijgende welvaart, de sociale voorzieningen en de stijgende populariteit van aardolie en aardgas werd de kolenverdeling een achterhaalde activiteit. Vergoeding per personeelslid aan de kerkgenootschappen werd mede door deze afschaffing opgetrokken van f 2,50 naar f 4,-.¹⁶

Afbouw subsidiesysteem

In de nota Subsidiebeleid bij de Staatsmijnen in Limburg van november 1958 werd de subsidieverlening aan de kerkgenootschappen nog eens op een rijtje gezet. Gesteld werd dat het uitgangspunt van een subsidie moest voortkomen *'uit een sociale taak en gericht is op een sociaal goed. Subsidie is dus niet een contraprestatie voor verleende dienst.'* De directie was van mening dat bij een goed subsidiebeleid belangrijke neveneffecten konden worden bereikt, zoals het leggen en houden van goede contacten met het maatschappelijk leven en het kweken van goodwill. *'Het subsidiebeleid mag zelfs tot op zekere hoogte op deze effecten berekend zijn. Een ander effect van de subsidiëring van het maatschappelijk leven is gelegen in het feit, dat ook de eigen personeelsleden worden geprikkeld tot bepaalde activiteiten buiten bedrijfs-*

Interieur van de voormalige Hervormde Kerk in de Klompstraat, 1935.

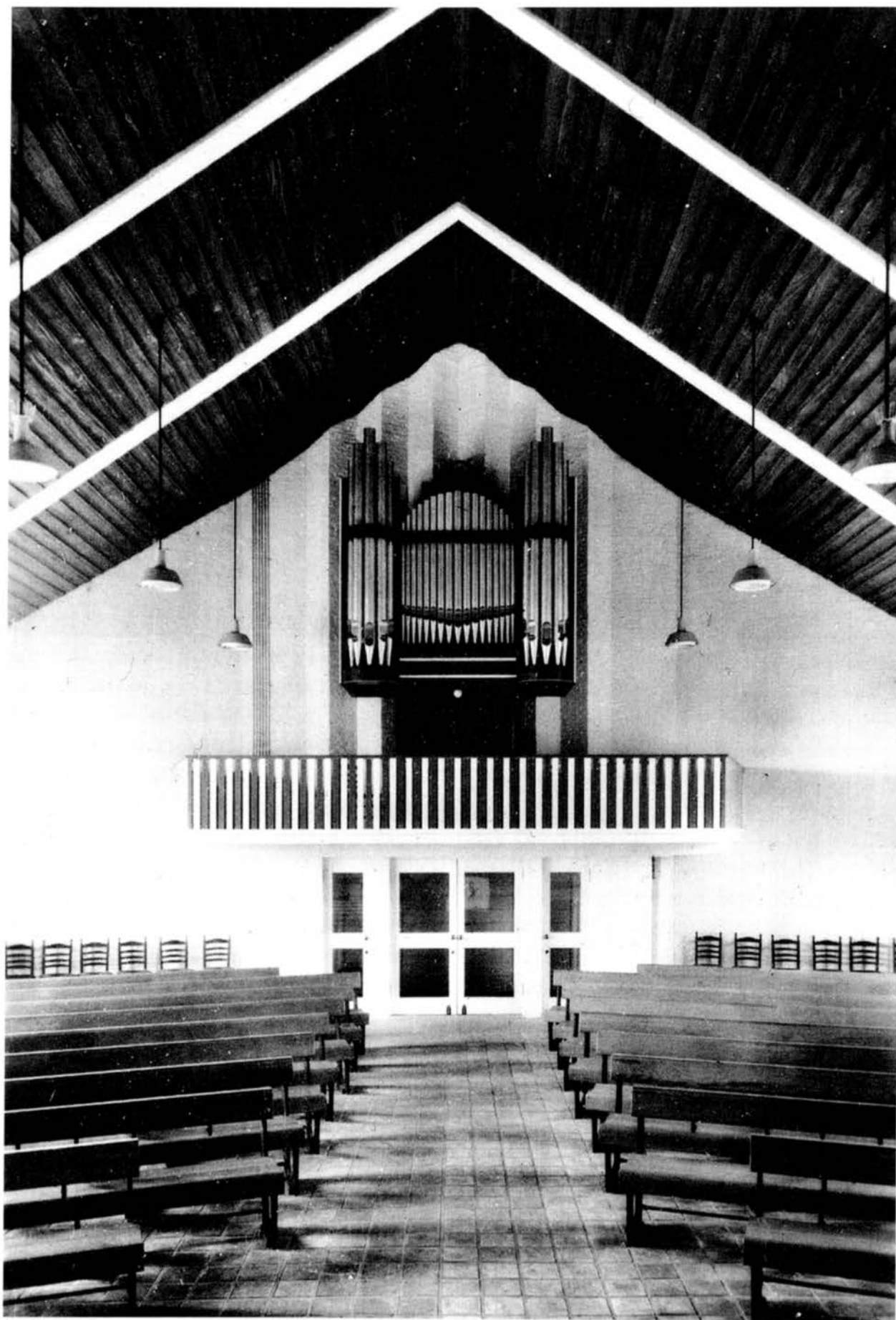
GA Heerlen, Fotocoll. nr. 11095

*verband en daarmee bijdragen tot een bloeiend sociaal en cultureel leven ter verhoging van het levensgeluk van allen.'*¹⁷

Het subsidiesysteem werd met ingang van 1962 verder vereenvoudigd. Zoals we hiervoor al gezien hebben werd het bedrag van f 2,50 per werknemer, dat vanaf 1 januari 1955 gold, opgetrokken tot f 4,-. Hiertegenover stond dat de kolencompensatie ten behoeve van de kerken kwam te vervallen. Eveneens werd per gelijke datum een streep gehaald door de persoonlijke subsidies, die vanaf 1955 al op hetzelfde niveau waren gebleven.¹⁸ De directie vroeg zich af *'of de huidige uitkeringen nog beantwoorden aan hun oorspronkelijke bedoeling, te weten een extra steun aan zielzorgers in die parochies of kerkelijke gemeenten, waarin de zielzorg tengevolge van de snelle en omvangrijke toevloed van Staatsmijnpersoneel destijds onder verzwarende omstandigheden moest worden uitgeoefend. In de loop der jaren hebben deze uitkeringen*

zich echter zodanig ontwikkeld dat zij noch ten aanzien van het aantal personeelsleden, noch met betrekking tot de werkelijke behoefte beantwoorden aan het oorspronkelijk doel. Ook de onderlinge hoogte dezer subsidies vertonen verschillen welke niet meer in overeenstemming zijn met de feitelijke situatie.'

De Hervormde Centrale Gemeente Mijnstreek bijvoorbeeld kreeg ingevolge de besluiten van de hoofddirectie van 11 februari 1963 en 18 maart 1963 nog een eenmalige uitkering van f 19.050,-. In 1962 was de kolencompensatie voor de predikanten f 1.500,- en de persoonlijke subsidies van f 4.850,- voor deze gemeente al samengevoegd tot een bedrag van f 6.350,-. Men kreeg in 1963 dus een soort afkoopsom van drie jaar.¹⁹ De directie stelde op 18 oktober 1965 een werkgroep in om het subsidiebeleid te evalueren. De werkgroep rapporteerde op 12 mei 1966 aan directeur Huyben dat voor de jaarlijkse uitkeringen aan kerkgenoot-

Het orgel in de Sionskerk aan de Kampstraat te Heerlerheide, 1959.

GA Heerlen, Fotocoll. nr. 17535

schappen de oorspronkelijke ratio niet meer gold. Evenmin, zo constateerde men, dat er geen relatie bestond tot de feitelijke kosten, daar het percentage Staatsmijn-personeelsleden in de totale beroepsbevolking voortdurend afnam. Bovendien was het stelsel van gezinsbijdragen bij de kerkgenootschappen in zwang gekomen. De werkgroep stelde voor de jaarlijkse subsidies aan kerkgenootschappen in 1967 te beëindigen, met de toezegging aan de gemeenten en parochies *'dat in bijzondere omstandigheden incidentele hulpverlening in passende mate niet zal uitblijven voor situaties waarin reële behoefte aan steun van de zijde van de Mijnen aanwezig is.'*²⁰ De regeling werd per 1967 inderdaad beëindigd, doch niet nadat op 22 augustus 1966 was besloten *'dat de subsidies aan het niet-katholieke deel op passende wijze zal worden behartigd.'*

Conclusies

Al in 1908 richtte de hervormde predikant Biebericher zich tot de Staatsmijnen met het verzoek om zijn heilzame werk te ondersteunen. Hij verwees daarbij niet alleen naar

het belang van zijn zielzorg en de vele praktische problemen in de nieuwe Mijnstreek, maar ook naar de 'gevaaren' van het opkomende socialisme. De Staatsmijnen stonden positief tegenover de verzoeken en er ontstond in de loop der jaren een duidelijk en substantieel subsidiebeleid. De directie der Staatsmijnen zag het als de sociale taak van een goed werkgever om waar mogelijk de materiële én geestelijke noden van de arbeiders te lenigen. Nergens valt zwart op wit te lezen dat de directie de protestantse [en katholieke] zielzorg beschouwde als een wapen tegen het socialisme of de groeiende macht der vakbonden. Of dit niet toch bij [delen van] de directie een rol heeft gespeeld, valt uit de hier bestudeerde archiefstukken niet op te maken.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de subsidiëring tot in de jaren zestig voortgezet. Als motivatie gaf de directie nu ook het onderhouden van goede contacten met de verschillende geledingen van de samenleving en het kweken van goodwill op. In de jaren 1963-1967 werd de subsidiëring tot nul afgebouwd.

noten:

1. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht. Protestanten in Zuid Limburg op weg naar 2000* [Eindhoven 1994].
2. Dr. F.W. VAN WIJK, 'Ds. Tiddo Biebericher, de pionier der Nederlandsch Hervormde Kerk in de Mijnstreek', in: *Jaarboekje Limburgsche Protestanten Vereniging* 13 [1926], 171-175. Ds. Tiddo Biebericher werd op 15 maart 1877 te Zuidbroek [Gr.] geboren en studeerde theologie in Amsterdam en Groningen, waarna hij in 1902 zijn proponentsexamen deed. Hij diende zijn [enige] gemeente Heerlen tot 15 december 1925, toen hij met vervroegd emeritaat ging.
3. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 104.
4. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 254 [1902-1939]: correspondentie met de minister en Mijnraad betreffende behartiging belangen, waaronder subsidieverlening van het protestants mijnpersoneel.

5. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 191 [1902-1939]: Jaarlijkse subsidie [per personeelslid van elke parochie] verleend aan kerkgenootschappen in de Mijnstreek; inv. nr. 192 [1902-1939]: Correspondentie met de minister betreffende algemene machtiging voor het toekennen van jaarlijkse subsidies aan kerkbesturen in de Mijnstreek [per personeelslid per parochie] met jaaroverzichten van verstrekte subsidies.
6. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 238 [1940-1949]: Subsidies aan personen, die belast zijn met de zielzorg voor Staatsmijnpersoneel in gezellenhuizen, rijkswerkenrichtingen, gedetineerdenkampen enz.
7. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 193 [1950-1959]: diverse nota's over het subsidiebeleid bij de Staatsmijnen.
8. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 194 [1902-1939]:

correspondentie met de minister betreffende machting tot het verlenen van subsidies voor bouw, uitbreiding en instandhouding kerken, patronaten, christelijke tehuizen, verenigingsgebouwen.

9. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 198 [1950-1959]: subsidiebeleid inzake de bouw van nieuwe kerken.

10. Archief Staatsmijnen, inv. nrs. 193 en 198 [1950-1959].

11. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 188 [1902-1939]: correspondentie met de minister betreffende een verhandeling in Gedeputeerde Staten van Limburg inzake het verlenen van financiële steun door de Staatsmijnen aan kerken en de oprichting van sociale instellingen in de Mijnstreek.

12. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 395 [1902-1939]: diverse beschikkingen betreffende jaarlijks aan instellingen en personen te verstrekken brandstoffen.

13. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 396 [1902-1939]: diverse beschikkingen betreffende vaststelling prijzen van brandstoffen, als steunverlening te verstrekken aan instellingen of personen.

14. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 105 [1960-1969]:

subsidiebeleid ten aanzien van godsdienstige verzorging.

15. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 199 [1950-1959]: subsidies en andere steunverlening [ook geldelijke compensatie i.v.m. beëindiging van brandstoffenverstrekking] voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken, patronaten, verenigingsgebouwen aan diverse gemeenten.

16. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 105 [1960-1969].

17. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 191 [1950-1959]: verantwoording van de jaarlijks verstrekte subsidies.

18. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 199 [1950-1959]: directiebespreking 25 oktober 1955.

19. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 105 [1960-1969], inv. nr. 106 [1960-1969]: overzichten van subsidies uitgekeerd aan kerkgenootschappen, en inv. nr. 138 [1960-1969]: bijdrage aan commissie van beheer van het geestelijk fonds van hervormde predikanten in de Centrale Gemeente Mijnstreek.

20. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 100 [1960-1969]: stukken betreffende het subsidiebeleid bij DSM en overzichten verleende subsidies.

‘Verminkingen’ Barbarakapel Palemig zijn verwijderd

THEO SNIKERS

Onder de rook van zijn machtige kasteel bouwde baron Johan Frederik van Schaesberg in 1670 een kapelletje voor de bewoners van het gehucht Palemig. Maar terwijl van het kasteel enkel nog een ruïne rest, staat de Barbarakapel fier overeind. Sterker nog: het monument heeft net voor zo'n 175.000 gulden een restauratie ondergaan en kan er weer geruime tijd tegen. Het Rijk betaalt het grootste deel van de kosten, maar ook de gemeente Heerlen draagt bij. 'Geen groots, maar wel een dierbaar restauratieproject', schetst Jan Voorvelt van architectengroep Mertens uit Hoens-

broek. 'Dat zijn de mooiste restauraties: als mensen na een tijdje niet zien dat er iets is gebeurd. De "verminkingen" uit een latere tijd zijn weggehaald', vertelt de architect. Zo bleek uit foto's en bouwsporen dat de muldenpannen [platte dakpannen met kop- en zijsluiting] niet origineel waren; ze worden vervangen door een dakbedekking van leien. Er wordt ook een toevoeging aangebracht: een dakgoot. Dit om aantasting van muren en fundering te voorkomen. Een lelijke witte, brede lijst die nu aan de voorkant van het kapelletje met de dakrand 'meeloopt', wordt verwijderd. Ze wordt vervangen door een

De voorzijde van de Barbarakapel vóór de restauratie.

Foto: B. Rijssemus

Het interieur van de Barbarakapel vóór de restauratie'.

Foto: B. Rijsssemus

heel strakke, iele sierlijst van zo'n vijf centimeter breed. Wat ook wordt verwijderd, zijn de ijzeren draadhorren die voor de ovale ramen werden aangebracht om het glas-inlood in het kapelletje te vervangen. 'Lelijk', oordeelt Voorvelt. De horren worden vervangen door keiharde voorzetbeglazing die aan de buitenkant tegen het kapelletje wordt geplaatst. Dat glas heeft een beetje structuur om schittering te voorkomen. Ook de massieve, glasloze voordeur gaat eruit. Die deur zit nu overigens verkeerd om, merkt Voorvelt op. De binnenkant zit buiten en omgekeerd. Er komt een metalen deur met hard glas voor in de plaats, zodat de mensen naar binnen kunnen kijken, wat eerder onmogelijk was. Boven de deur zit een gevelsteen met een nu vrijwel onleesbare, verweerde inscriptie. Vrijwel óp de gevelsteen wordt een plaat van plexiglas aangebracht met dezelfde Latijnse tekst. Naast de toegang tot de kapel wordt ook een plaat gehangen met, naast historische gevens over de kapel, de Nederlandse vertaling van de inscriptie. Die luidt

als volgt, zegt Voorvelt: 'Aan de allergrootste en beste God en de heilige Barbara. Barbara, moge jij aanwezig zijn wanneer men de speren van de dood hecht [in ons land]'. Uit het chonogram in de tekst blijkt dat de kapel in 1670 is gebouwd.

Binnen in het kapelletje blijven de werkzaamheden beperkt. Voor het eerst in de geschiedenis van het monument komt er electriciteit en daarmee licht. Verder wordt vooral geschilderd: de wanden worden lichtblauw, het plafond wit en de 'pseudo-kolommen' zonder dragende functie worden geel. Tot slot weer een uitstapje naar buiten. De kapconstructie was vrij slecht: die is verbeterd. Achter op de nok van het dak van het kerkje komt een kruis. Het bestaande torentje wordt gerestaureerd. Er komt weer een klokje in dat gaat beieren. Voorvelt: 'Dat wordt betaald uit de 2.500 gulden die de bewoners van Palemig voor de restauratie bijeen hebben gebracht, als teken van hun verbondenheid met de kapel.'

De enige nationaal-socialistische modelwijk in Nederland: de Maria Christinawijk ['Hermann Göringkolonie'] in Heerlen.*

ESTHER AGRICOLA

Na de bevrijding stonden in Heerlen-Noord, aan de rand van de Brunsummerheide, 240 woningen in de steigers. De bouwplaats was verlaten en de barakken voor de meer dan honderd door de Duitsers tewerkgestelde arbeiders stonden leeg. Op deze plek had de eerste nationaal-socialistische Siedlung in Nederland moeten verrijzen. De Duitse architecten, Karl Gonser [1902-1979] en Hans Georg Oechler [1906-?], hadden een modelwijk ontworpen die bestond uit grote woningen – berekend op kinderrijke gezinnen – partijgebouwen en een exercitieterrein. Hitlers 'woningwet' van 1940 gold als uitgangspunt voor de typologie van de wijk.

In de volksmond heette het woningen-complex de 'Hermann Göringkolonie'. Het verhaal doet de ronde dat deze nazi-bons ooit op doorreis een bezoek heeft gebracht aan de bouwplaats. Dat is zeker niet het geval geweest. De bijnaam was toch in die zin goed gekozen omdat de kolonie een uitvloeisel was van Görings opdracht de economie van de bezette westelijke gebieden voor de Duitse oorlogsindustrie te exploiteren en te koloniseren. In het geval van Limburg betekende dat de overname van de Staatsmijnen en de huisvesting van Duits mijnpersoneel. Hoewel de kolonie na de oorlog officieel werd omgedoopt in de Maria Christinawijk, bleef de bijnaam 'Hermann Gö-

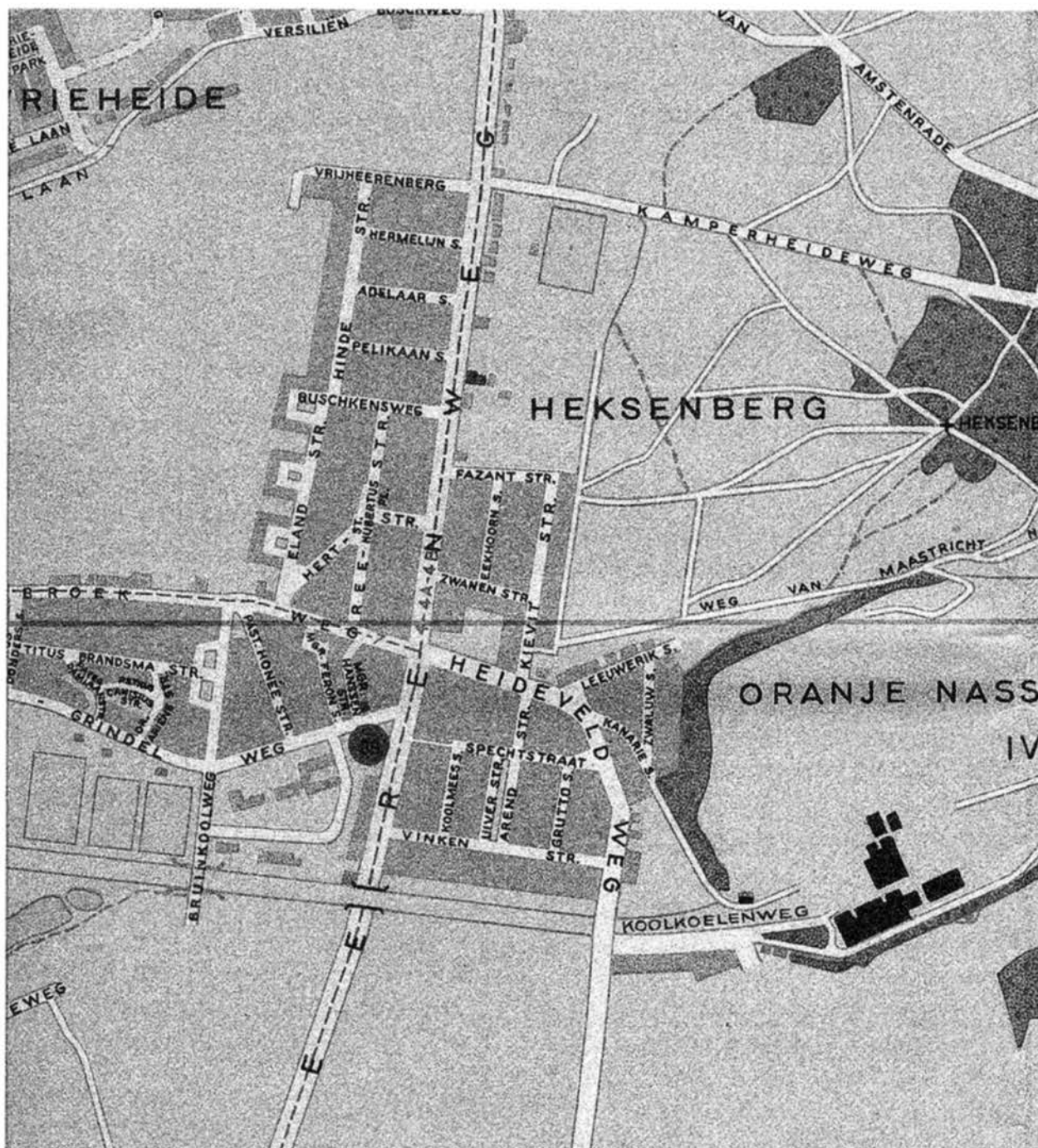
ringkolonie' nog lange tijd in gebruik.¹

Het is opmerkelijk dat de Duitsers er tijdens de oorlog in slaagden een groot deel van de geplande wijk te realiseren. De grootste obstakels, zoals het bouwverbod uit 1942 en de contingentering van bouw materiaal, konden worden omzeild omdat de wijk tot de zogenaamde 'kriegswichtige Bauvorhaben' werd gerekend. In december 1940 had de 'General Bevollmächtigte für die Bauwirtschaft [GB-Bau]' richtlijnen opgesteld voor de 'kriegswichtige Wohnungsbau'. Dit hield in dat voor de bouw van woningen voor arbeiders die in de oorlogsindustrie werkzaam waren een uitzondering gold.² Het op peil houden van de steenkoolproductie van de Limburgse mijnen werd van groot belang gevonden voor de Duitse oorlogseconomie.

De 240 woningen in Heerlen waren oorspronkelijk bedoeld voor Duits personeel dat de mijnexploitatie van de Nederlanders zou overnemen.

De 'Wohnungsbau- und Siedlungspolitik' van de NSDAP

Het oude ideaal van iedere Duitser met 'sein Häuschen im Grünen' werd in de jaren dertig zorgvuldig door de nationaal-socialisten gekoesterd. Wilde de NSDAP haar machtspositie vergroten, dan moest zij een politiek voeren die niet alleen alle lagen van

De Maria Christinawijk op een Heerlense plattegrond uit de zestiger jaren.

de bevolking zou aanspreken, maar ook een goede relatie met de industrie en het bedrijfsleven onderhield. De Wohnungsbau- und Siedlungspolitik, uitgedragen door een groots opgezette propagandamachine van partij- en staatsinstellingen, tijdschriften en kranten, was een van de belangrijkste programmapunten om dit doel te bereiken. In sociaal-politiek opzicht grepen de nationaal-socialisten onder meer terug op de leuzen van de woningcorporaties ['Heimstätten']

die vanaf het begin van deze eeuw meer en betere woningen eisten. In 1920 werd in Weimar het eerste 'Reichsheimstättengesetz' uitgevaardigd, waarin stond dat ieder Duitse gezin recht had op een eigen woning en een tuin.³

In de jaren dertig werden alle Heimstätten-bewegingen gelijkgeschakeld door de NSDAP en als organen van de nationale Wohnungsbau- und Siedlungspolitik opgenomen in de gelederen van de reeds bestaande Reichs-

heimstätten van het Deutsche Arbeitsfront [DAF]. Hiermee waren de belangen van de staat op het gebied van de volkshuisvesting gewaarborgd. De oorspronkelijke doelstelling van de Heimstätten bleek probleemloos omgebogen te kunnen worden naar het politieke jargon van de nationaal-socialisten. De Siedlung werd als volgt omschreven: 'De "Heimstättensiedlung" is de woon- en werkvorm voor de Duitse arbeiders die het hen mogelijk maakt van het heilige recht op een stukje "Heimaterde" zodanig gebruik te maken, dat het gezin daaruit gezonde kracht voor lichaam en ziel kan putten. Dankzij de exploitatie ervan zal hun levensstandaard aanzienlijk verbeteren en zal in tijden van tegenslag de ergste nood gelenigd worden.'⁴

Om op goedkope en efficiënte wijze zoveel mogelijk woningen te kunnen produceren, was systematische overheidsbemoeienis, strakke planning en rationalisatie van de bouw noodzakelijk. De door de nazi's verguisde woningbouwexperimenten uit de jaren twintig bleken opeens zeer actueel te zijn en werden vanaf 1939, afgestemd op de gewijzigde situatie, op grote schaal toegepast. Op 15 november 1940 werd de 'Führererlass' afgekondigd, Hitlers 'woningwet' waarin de voorbereiding van de bouwproductie na de 'Endsieg' werd geregeld. Robert Ley [1890-1945], stafleider van de partijorganisatie van de NSDAP en leider van het Deutsche Arbeitsfront [DAF], werd in 1942 benoemd tot Reichswohnungskommissar, een soort minister van volkshuisvesting. Bepaald werd dat in het eerste jaar na de oorlog 300.000, daarna jaarlijks 600.000 woningen gerealiseerd moesten worden.⁵ Van dit aantal was tachtig procent vierkamerwoningen, de overige twintig procent bestond uit drie- en vijfkamerwoningen. Uitgaande van de 'Miet-Geschosswohnung', het 'Eigenheim' [met tuin] en de 'Kleinsiedlung' [woningen met schuur en land] ontwikkelde Ley zes gestandaardiseerde woningtypen, de zogenaamde 'Reichseinheitliche Wohnungen'. Met de ontwikkeling van basisplattegronden werden

de technische voorwaarden voor serieproductie geschapen. Deze plattegronden golden als zogenaamde 'Reichsnorm' en werden verplicht gesteld in de sociale woningbouw. Zij vormden het uitgangspunt voor de definitieve ontwerpen die overigens regionaal varieerden. Waren de woningen in hun plattegrond en constructie identiek en gerationaliseerd, de architectuur van het exterieur moest aansluiten bij de plaatselijke bouwtraditie. Het gebruik van lokale materialen en ambachtelijke bouwmethoden moesten de woningen een oorspronkelijk en 'streekeigen' karakter verlenen.

Eénsgezinswoningen

Een opvallend aspect van de woningpolitiek was de ideologisering van de eensgezinswoning. Het 'Volk ohne Raum' zou door 'Umsiedlung', de [gedwongen] verhuizing naar gezonde en ruime volkswoningen die verspreid waren over het gehele Rijk, vanzelf geprikkeld worden tot gezinsuitbreiding. Hoe groter de bevolkingsgroei door de 'Kindersegen', hoe beter de toekomst van het Derde Rijk verzekerd zou zijn.⁶

De vereiste ruime woningoppervlakte om kinderrijke gezinnen te huisvesten en de fraaie situering om uitdrukking te geven aan de verbondenheid tussen bloed en bodem, betekende een aanzienlijke verhoging van de bouwkosten. Daar kwam bij dat de huur niet voortkwam uit de stichtingskosten, maar gerelateerd werd aan het bruto-huishoudinkomen.

De financiering was uiteindelijk haalbaar omdat uitsluitend uniforme woningtypen werden toegepast, die op grote schaal konden worden herhaald. De nieuwe wetgeving bevatte gunstige bepalingen voor de onteigening en verwerving van de grond. Bovendien zouden vrijwel alle werkzaamheden worden verricht door dwangarbeiders. Of, zoals Himmler het formuleerde: 'We moeten onze kampen vullen met arbeidsslaven, die – on-

Luchtfoto Maria Christinawijk na de renovatie, waarbij schuren en voorpuien werden aangebouwd en de oude ramen werden vervangen.

Coll. NCIV

geacht de verliezen – onze steden, onze dorpen en onze boerderijen bouwen.’⁷

De architecten, die van meet af aan beperkt waren geweest in hun ontwerpmogelijkheden omdat alle woningen maximaal aan de standaardnormen moesten voldoen, konden zich nog slechts uitleven op de landschappelijke en stedenbouwkundige aspecten. Tenslotte waren zij niet meer dan verleng-

stukken van het totalitaire en in extreme mate gerationaliseerde woningbouwapparaat geworden.

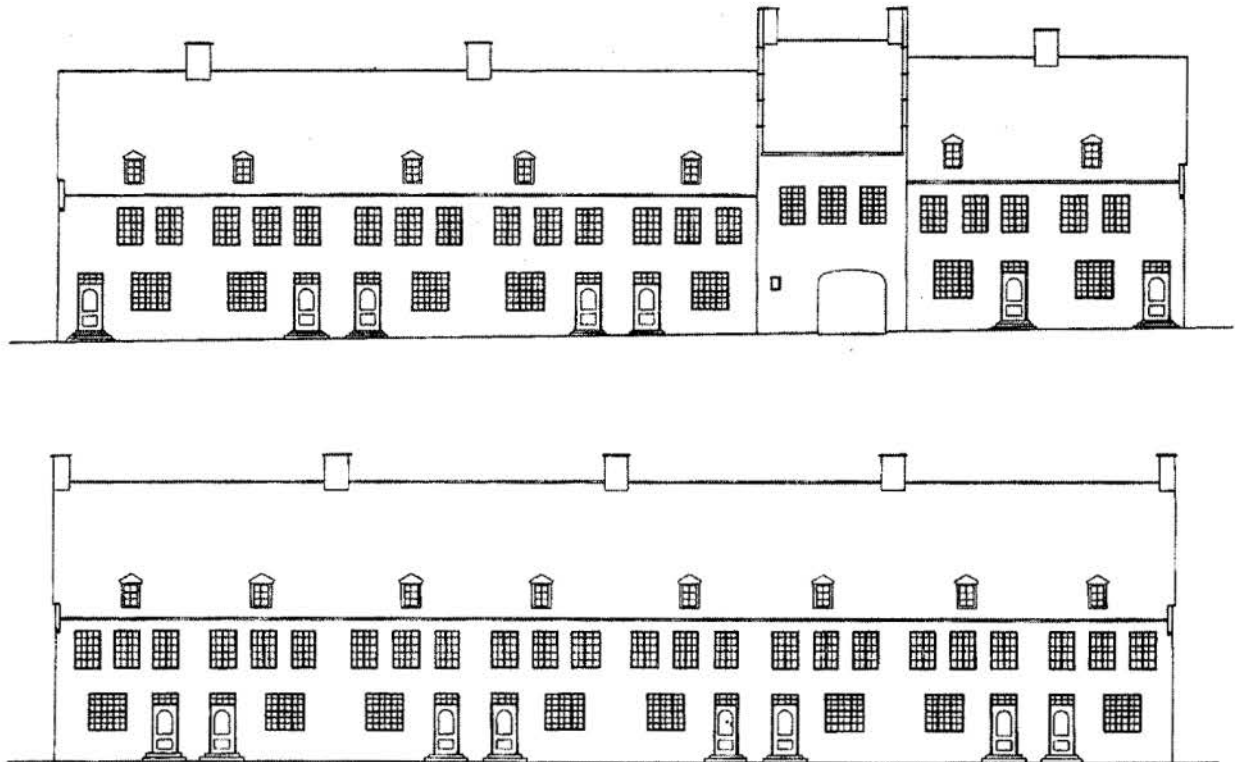
Toen in 1943 het Duitse leger grote nederlagen leed en de geallieerden zware bombardementen uitvoerden op Duitse steden, betekende dit het einde van de groots opgezette woningbouwpolitiek. Het daaropvolgende noodwoningbouwprogramma was

vooral ingevoerd om de moraal van het volk hoog te houden en de ergste nood te lenigen.

De Maria Christinawijk in Heerlen

Hoewel de nationaal-socialisten hoge prioriteit toekenden aan de 'Siedlungs-politik', kwam de Duitse sociale woningbouw in Nederland niet echt op gang. Dit had niet alleen te maken met de bouwstop [1942] en de materiaalschaarste, maar ook met de sterke positie van de 'Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw', de heer Ringers, die de gehele bouwnijverheid beheerste. Hij wist de organisatie en uitvoering van de woningbouw tijdens de oorlog nagenoeg te vrijwaren van nationaal-socialistische invloed. De leider van de rechtstreeks onder Seyss-Inquart ressorterende 'Abteilung Siedlung und Bauten', Walter Münster, wilde hierin verandering brengen. In samenspraak met

de 'Abteilung Planung', die onder leiding van Hermann Roloff de ruimtelijke integratie van Nederland binnen het nieuwe Duitse 'Grossraum' wilde organiseren, liet Münster onderzoek verrichten naar de mogelijkheden tot woningbouw.⁸ Om zijn plannen te kunnen realiseren, richtte hij in 1941 de Algemeene Volksvestiging NV [AVNV] Op. Op persoonlijke titel wilde hij via deze pseudo-woningcorporatie volkshuisvestingsprojecten naar Duits voorbeeld ontwikkelen. Hoewel Münster voor een Nederlandse benaming koos, verraaft het germanisme 'volksvestiging' in plaats van 'volkshuisvesting' nationaal-socialistische ambities. Deze benaming gaf niet alleen uitdrukking aan het 'Boden- und Wohnungsrecht', het recht van iedere burger zich te kunnen vestigen op een eigen stuk grond, maar ook aan de politiek van de 'innere Kolonisation', de inrichting en exploitatie van het 'Lebensraum' voor het

K. Gonser en H.G. Oechler: Blokken 8 en 9 van de 'Hermann Goeringkolonie' met het 'Reichseinheitliche' woningtype RE III. [Reconstructie H. van der Zanden]

Duitse volk.⁹

Münster was zich er terdege van bewust dat met de oprichting van een 'Heimstättenamt' als in Duitsland faam te verwerven viel.¹⁰ Duitse en ook Oostenrijkse woningcorporaties fungeerden als voorbeeld voor de organisatie van de AVNV. Münster correspondeerde regelmatig met zijn collega's over de organisatie en liet bestekken, constructie-tabellen en standaardontwerpen toezenden.¹¹ Het enige woningbouwproject dat de AVNV uiteindelijk van de grond kreeg, was de modelwijk voor mijnpersoneel in Heerlen, waarvoor de plannen in het voorjaar van 1941 gestalte kregen.¹²

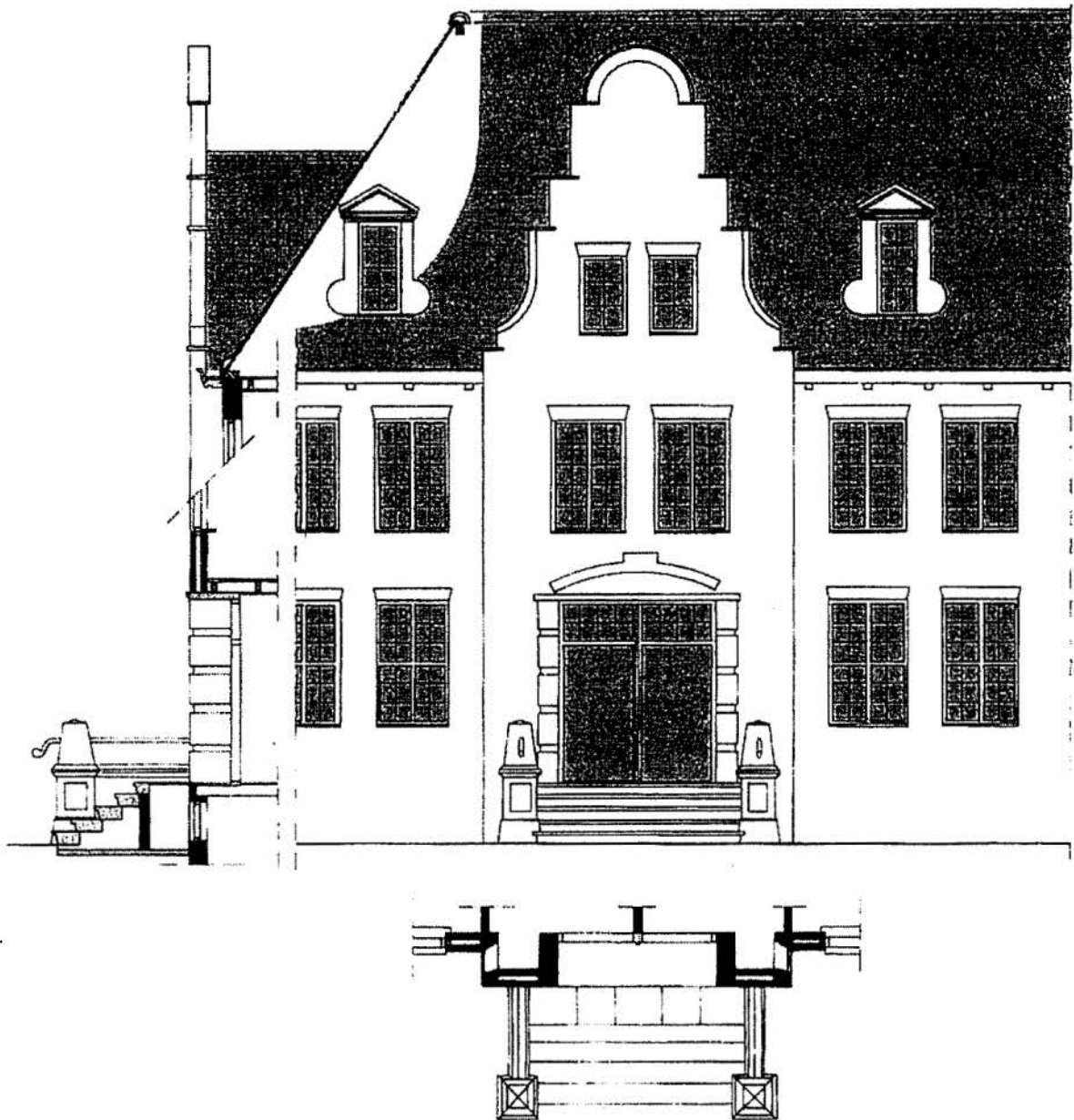
Voorbeelden en locaties

Al in een vroeg stadium had Münster Friedrich Eimler, leider van de 'Gemeinnützige Aktien-Gesellschaft für Angestellten-Heimstätten' [GAGFAH] in Berlijn, van de woningbouwplannen in Heerlen op de hoogte gesteld. Eimler bleek zeer geïnteresseerd te zijn en stuurde uitvoerige documentatie [bouwplannen en foto's] van door de GAGFAH gebouwde Heimstätten, zoals Aken-Burtscheid en Aken-Beverau, die Münster kort daarvoor, in februari 1941, had bezocht.¹³ Vooral de toepassing van 'reichseinheitliche' woningtypen in deze Siedlungen had zijn aandacht getrokken.¹⁴ Eimler verwees Münster ook naar de in aanbouw zijnde Siedlung in Krefeld am Niederrhein. Aangezien de nieuwe woonwijk in Heerlen 'uiteraard een Hollands karakter krijgt', zouden de in 'Hollandse stijl' opgetrokken woningen in Krefeld wellicht als inspiratiebron kunnen dienen, zo was de redenering van Eimler. Deze groots opgezette woonwijk zou lage woningen [één verdieping] in het centrum hebben en aan de rand worden afgesloten door woningen met verscheidene etages.¹⁵ Op voorstel van Eimler besloot Münster de GAGFAH in te schakelen bij de begeleiding van de bouw van de woonwijk in Heerlen.

Münster had een terrein aan de Brunsummerheide op het oog, ten noorden van de Heerlense wijk Heksenberg, die eind jaren twintig was aangelegd. De NSDAP werd benaderd om zorg te dragen voor het verwerven van het bouwterrein in Heerlen.¹⁶ Om goed beslagen ten ijs te komen bij de onderhandelingen met de gemeente, verzocht de NSDAP of er een ruw bouwplan en plattegronden vervaardigd konden worden. Dit eerste voorstel, ontworpen door twee architecten van de 'Abteilung Siedlung und Bauten', Karl Gonser en Hans Georg Oechler, bevatte zowel vrijstaande als rijtjeswoningen en twee-onder-een kap.¹⁷

De vordering van het terrein werd bemoeilijkt door het uitbreidingsplan van de gemeente Heerlen. In het bestemmingsplan was vastgelegd dat het terrein slechts gedeeltelijk bebouwd mocht worden. Op een aantal percelen bevonden zich echter reeds woningen, terwijl het bestemmingsplan op deze plek bebouwing juist had uitgesloten. De rest van het terrein werd gebruikt voor land- en tuinbouw.

Münster benaderde de leider van de 'Abteilung Planung', Hermann Roloff, om uit te zoeken welke formele procedures gevolgd moesten worden voor de verwerving van het terrein. Met het oog op de toekomst stelde Roloff voor om ook de bestemming van de rest van het terrein [waarvoor het AVNV nog geen ontwerp had] in grote lijnen vast te leggen. De bezetter beschikte duidelijk over lange-termijnplannen om na de Endsieg op grote schaal woningen te kunnen realiseren.¹⁸ Roloff legde de kwestie neer bij F. Bakker Schut, directeur van de Rijksdienst voor het Nationale Plan. Volgens Bakker Schut moest het uitbreidingsplan gewijzigd worden en dat kon alleen met toestemming van de burgemeester van Heerlen, M.F.G.M. van Grunsven [1896-1969]. Mocht Van Grunsven daartegen bezwaar hebben, dan bood de Woningwet de AVNV de mogelijkheid om de zaak via de provincie of Binnenlandse Zaken te spelen.¹⁹ Pro forma werd de wettelijke

K. Gonser en H.G. Oechler: geveltype RE III in de 'Hermann Goeringkolonie'. [Reconstructietekening H. van der Zanden].

procedure gevolgd,²⁰ maar Van Grunsven, die fel anti-Duits was, werd vanaf het begin gepasseerd. De gemeente Heerlen had geen enkele mogelijkheid om de bouw van de wijk tegen te houden of zelfs maar invloed uit te oefenen. Hoe de Duitsers dit wisten te bewerkstelligen, is niet precies bekend.

De wijk zou gebouwd worden op een terrein dat al grotendeels voor woningbouw bestemd was. Meer woningen betekende meer arbeiders, en dat hield in dat de productiecapaciteit van de mijnen zou stijgen, zo rekende Roloff Van Grunsven voor. De

onrechtmatig gebouwde woningen zouden onteigend moeten worden en de AVNV zou de schadevergoeding op zich nemen. Het grootste deel van het terrein was eigendom van woningstichting Thuis Best. Ook deze kon niets tegen de bouwplannen inbrengen en werd gedwongen het terrein af te staan.

Het ontwerp

In het stedenbouwkundig plan voor de Maria Christinawijk, ontworpen door de architecten Gonser en Oechler, is een onderscheid

gemaakt tussen de openbare ruimte in de vorm van een ruim opgezet centrum en een woongedeelte, gesitueerd in westelijke en noordelijke richting. Twee wegen ontsluiten de westelijk gelegen wijk en vormen een directe verbinding tussen het woongedeelte en het openbare centrum. Een langwerpig plein, vrijwel geheel omsloten door bebouwing, domineert het plan. Langs de zijflank van dit plein is een monumentaal partijgebouw geprojecteerd. De gebouwen rondom dit hoofdkwartier zijn bestemd voor politieke en bestuurlijke activiteiten. Het plein leent zich uitstekend voor grootschalige partijmanifestaties en exercities.

Dit politieke hart van de wijk, dat evenals de woningen ten noorden ervan nooit is gerealiseerd, wordt omsloten door talloze woningen voor de 'Volksgemeinschaft'. Woningstroken die evenwijdig aan elkaar liggen, worden afgewisseld door u-vormige bouw-

blokken die naar de straatzijde open zijn. De gemeenschappelijke tuin in het midden geeft het woonblok het karakter van een hof. Het terrein bevat veel hoogteverschillen. De architecten hebben die benut door sommige woningen te voorzien van trappen naar de lager gelegen straat of door bordessen aan te leggen. Langs de voorgevels loopt een gemeenschappelijk voetpad.

De stedenbouwkundige aanleg en de gerealiseerde 240 woningen geven een goede indruk van de oorspronkelijke plannen van de architecten. Het gebruik van de typologie en de omgang met de terreingesteldheid illustreert de ontwerpwijze van de Stuttgarter Schule.²¹

De woningen zijn uitgevoerd in een relatief zeldzame vechtsteen [baksteen van klei van de oevers van het riviertje de Vecht] en maken een gesloten indruk. De kleine ramen en bovenlichten van de buitendeuren zijn door

De 'Hermann Goeringkolonie' in 1943-1944.

Coll. Bus

glasroeden opgedeeld. Het muuroppervlak van de zijgevels is zeer groot in verhouding tot het aantal en de grootte van de ramen die erin zijn geplaatst. De architectonische vormgeving heeft een overwegend sober en solide karakter. Enkele opvallende details verraden dat het hier om een bijzondere wijk gaat. Het meest in het oog springend is de vormgeving van enkele gevels die gebaseerd is op zeventiende-eeuwse Hollandse klok- en trapgevels, of een combinatie hiervan. Deze voor of zijgevels markeren stedenbouwkundige overgangen. Daar waar de Hindestraat overgaat in het plein en zicht zou moeten bieden op het [nooit gerealiseerde] partijgebouw, zijn de beide hoekpanden aan weerszijde versierd met een variant op de klokgevel. De middelste woning in de strook aan de Buschkensweg, waar de Reestraat op uitkomt, is gemarkeerd door een uitkragende gevel. Ook bij de poorten in de u-vormige bouwblokken wordt het dak als het ware door twee gevels doorkliefd.

Afmetingen

Voor de woningplattegronden moesten Gonser en Oechler de in de 'Führerlass' vastgestelde standaardmaten aanhouden. Als uitgangspunt voor het ontwerp gold dat overwegend kinderrijke families voor de woningen in aanmerking kwamen. Hoewel de uitvoering van de mijnwerkershuizen eenvoudig zou zijn, werd uit 'sociale en culturele overwegingen' aanbevolen de woningen in ieder geval uit te rusten met doucheruimtes of, indien mogelijk, een bad.²² Het ontwerp van Gonser en Oechler voorzag in enkele honderden woningen, gebaseerd op drie Reichseinheitliche standaardtypen. Voor sommige woningen werd een speciaal ontwerp vervaardigd.²³

De woningen in de Maria Christinawijk zijn relatief groot en hoog. Op de eerste en tweede etage bevinden zich vier slaapkamers en een badkamer met kuip. Een ruimte op zolder kan voor zowel berging als extra

slaapkamer dienen. Beneden neemt de woonkeuken veel ruimte in beslag, wat ten koste is gegaan van de woonkamer. De grote kelder is deels een opslag- en voorraadruimte, die zich onder het gehele vloeroppervlak van de begane grond bevindt en tot stahoogte is uitgediept. Een tweede deel van de kelder is ingericht als schuilkelder. Een verzwaarde stalen deur, die toegang tot het schuildeel verleent, is aan de randen afgezet met rubber als voorzorgsmaatregel tegen een eventuele gasaanval. De extreem dikke muren van de kelder zijn dunner op het aangrenzende deel met de burens. In geval van instorting als gevolg van bombardementen of bij ander gevaar, zou de tussenmuur zonder al te veel moeite door te breken zijn om naar de burens te kunnen vluchten.

De bouw

Samen met het 'Baubüro' in Heerlen, een onderafdeling van de 'Abteilung Siedlung und Bauten', werd de GAGFAH belast met de dagelijkse leiding over het project. Via een aanbesteding werd bouwbedrijf Ostbau van A. Knijff uit Rotterdam aangesteld als hoofdaannemer. Enkele tientallen arbeidskrachten waren reeds verzameld omdat zij aanvankelijk op transport zouden worden gesteld naar Duitsland. Door tussenkomst van de directie van de Oranje-Nassaumijnen kon dit voorkomen worden. Het gevolg was dat de arbeiders in Heerlen tewerk werden gesteld en tot het einde van de oorlog aan de Maria Christinawijk hebben gebouwd. Aangezien de meesten van hen afkomstig waren uit Heerlen en omgeving was dit geen slecht alternatief. Zij begonnen met het bouwen van barakken voor de rest van de werkrachten die vanuit heel Nederland afkomstig waren. Voor de mensen uit de omgeving stelde het Baubüro fietsen beschikbaar om de bouwplaats te kunnen bereiken.

De eerste bouwphase bestond uit het realiseren van de 240 westelijk gelegen woningen.

Uitvoering 'Hermann Goeringkolonie'.

Coll. Bus

Daarna zou met de partijgebouwen en de ten noorden daarvan gelegen woningen begonnen worden. Alle bouwmaterialen moesten door de GB-Bau in Den Haag vrijgegeven worden. Volgens de uitvoerder op de bouw, H. Bus, was het belangrijkste deel van het hout afkomstig uit Scheveningen, en werd per boot over de Maas aangevoerd. Het materiaal zou zijn vrijgekomen doordat aan de kust een woonwijk, of althans een gedeelte daarvan, was afgebroken om plaats te maken voor verdedigingswerken van de Atlantikwall. De arbeiders moesten naar Stein om de lading te lossen en naar Heerlen te transporteren.²⁴

Toen in het najaar van 1943 bekend werd

dat er plannen bestonden om Duitse evacués uit de door de geallieerden gebombardeerde steden in openbare gebouwen en bij gezinnen in Heerlen onder te brengen, deed burgemeester Van Grunsven alles om 'dit onheil' af te wenden.²⁵ Onder druk van de 'Beauftragte' voor de provincie Limburg stelde hij tenslotte voor om de Duitse families onder te brengen in de wijk in aanbouw. Op dat moment waren 95 woningen reeds onder de kap. De rest moest binnen afzienbare tijd voltooid worden en bewoonbaar worden gemaakt voor de evacués. Maar zover kwam het niet. Na Dolle Dinsdag [5 september 1944] raakte de bouw van de Maria Christina-wijk in het slop. Steeds meer arbeiders

meldden zich ziek of kwamen gewoonweg niet meer opdagen. Nadat ook veel Duitsers de benen hadden genomen, werd de bouw geheel gestaakt.

Na de oorlog

Na de Duitse capitulatie werden de 240 woningen in de Maria Christinawijk, deels door dezelfde arbeidskrachten als tijdens de bezetting, voltooid. De rest van het plan bleef papier. Toen de wijk in 1947 opgeleverd was en de Staatsmijnen eigenaar van de wijk geworden waren, betrok mijnpersoneel de woningen. Later werd het beheer door de stichting Thuis Best overgenomen. De wijk verloor al snel haar aantrekkingskracht omdat de woningen in vele opzichten afweken van het woningtype dat in de omgeving gebruikelijk was. Door de gesloten architectuur van de gevels, de krappe woonkamer en de ongewoon ruime slaapkamers, de afwijkende plafondhoogte en de onpraktische, ooit als schuilkelder ingerichte bergruimte, raakten de woningen hoe langer hoe minder in trek. De bijnaam 'Hermann Göringkolonie' maakte de aversie alleen maar groter.

De wijk werd van de ondergang gered toen in de jaren zeventig de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal [E.G.K.S.] de Maria Christinawijk accepteerde als experimenteel verbeteringsproject. Door dit renovatieplan kon het aftakelingsproces worden gekeerd. De woonkamer werd uitgebreid en

een nieuwe keuken aangebouwd. In de badkamer werd de ouderwetse badkuip vervangen door een moderne douche. Alle vertrekken kregen centrale verwarming. De door roeden in kleine ruitjes verdeelde ramen werden weggehaald. In de tuin kwam een vrijstaande berging, omdat de oorspronkelijk als schuilkelder ingerichte bergruimte niet bereikbaar was voor fietsen en brommers. Ten behoeve van de privacy van de bewoners werd het langs de gevels lopend gemeenschappelijk voetpad verwijderd. De hoogteverschillen met de tuinen werden overbrugd door taluds en trappen. De secundaire straten werden aan één kant, door middel van een muur, afgesloten voor het autoverkeer. Een poortje biedt doorgang aan fietsers en voetgangers.²⁶

Al hebben deze ingrepen het verleden van de wijk enigszins versluierd, toch heeft de renovatie van de Maria Christinawijk geleid tot het behoud van een uniek volkshuisvestingsproject in Nederland: de enige tastbare herinnering aan Hitlers 'woningwet', vormgegeven met het repertoire van de Stuttgarter Schule.

** Dit artikel verscheen eerder als 'Een modelwijk voor kinderrijke gezinnen. De Maria Christinawijk in Heerlen', in: Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland (Rotterdam 1995), onder redactie van Koos Bosma en Cor Wagenaar, 72-79.*

Noten:

1. Volgens de heer H. Bus, uitvoerder op de bouw, werd de naam vanaf het begin door de bezetter gehanteerd [Interview met H. Bus op 11 augustus 1993 te Kerkrade]. De enige die met veel tam-tam de bouwplaats heeft bezocht, terwijl de arbeiders op een flinke afstand werden gehouden, was Seyss-Inquart. Een ander gerucht dat de ronde doet is dat Robert Ley [onder andere leider van het Deutsche Arbeits-

front] Heerlen zou hebben bezocht. In de archieven blijkt inderdaad dat de 'Abteilung Siedlung und Bauten' zijn komst aan het voorbereiden was [Amtsbetrieb, lijst met verzoeken voor dienstreizen, 30 mei 1942; Archief RIOD FiWi F1. Robert Ley is inderdaad in Heerlen geweest, maar of hij ook de bouwplaats heeft bezocht, is niet geheel duidelijk.

2. Deze richtlijnen werden uitgevaardigd op 16 de-

cember 1940. Zie ook G. FEHL en T. HARLANDER, *Hitlers Sozialer Wohnungsbau 1940-1945* [Hamburg 1986], 99.

3. C. SCHNEIDER, *Stadtgründung im Dritten Reich. Wolfsburg und Salzgitter. Ideologie – Ressortpolitik – Repräsentation* [München 1973], 114.

4. Idem, 117.

5. G. PFEHL en T. HARLANDER, *Hitlers Sozialer Wohnungsbau*, 105. Document 6 in de bijlage geeft de volledige tekst van het 'Führererlass' weer.

6. Of, zoals het in het tijdschrift *Raumforschung und Raumordnung* 5 [1941], 224, werd omschreven: 'Die Gestaltung des Lebens im Raum ist Teil der allgemeinen Aufgabe, das Leben des Volkes zu gestalten und läuft also parallel zu der Gestaltung des Volkes durch die politische Organisation. Die Gestaltung der Siedlungsmasse durch die Städtebau und die Gestaltung der Masse des Volkes durch die Partei sind gleichlaufende und verwandte Aufgaben.'

7. Zoals geciteerd door G. PFEHL en T. HARLANDER, *Hitlers Sozialer Wohnungsbau*, 21.

8. Archief RIOD FiWi Sub A, losse rapporten en statistische overzichten betreffende woningbouw, 1941.

9. De Algemeene Volksvestiging NV [AVNV] werd met gelden van particuliere aandeelhouders gefinancierd en kon daarom als onafhankelijk orgaan opereren. Deze financiers waren de pro-Duitse bankdirecteur J.H. Maasdijk te Den Haag, T.C. Vriesendorp te Wassenaar en Münster zelf. Zij vormden tevens het bestuur van de AVNV. Vriesendorp werd benoemd tot directeur. Toen de vennootschap van start wilde gaan, simuleerde het bestuur een financieringstekort. Om de zaak 'op te lossen' moesten nieuwe aandeelhouders worden aangetrokken. Deze bleken niet voorhanden te zijn, waarop het rijkscommissariaat 'zich gedwongen zag' alle aandelen over te nemen. Hiermee was de AVNV opgenomen binnen de gelederen van het centrale bestuur van het rijkscommissariaat en werd zodoende, geheel volgens opzet, een verlengstuk van Münsters eigen afdeling. Vriesendorp, die maar voor korte tijd als directeur was aangesteld, werd opgevolgd door de Duitser Paul Schimke. J.H. Kemme, arts te Rotterdam, en de Duitser Wilhelm Piel werden benoemd tot commissaris. Münster fungeerde als 'gedelegeerd commissaris', afgevaardigde van de rijkscommissaris. Later werd Oechler, medewerker van het bureau van Münster, benoemd tot 'Bevollmächtigte' van de vennootschap.

De organisatie van de AVNV bestond uit een zogenaamd 'Kaufmännischer Komplex' en een 'Technischer Komplex'. De commerciële afdeling kende een

vijftal diensten die zich voornamelijk richtten op financiële en juridische zaken en de aankoop van grond. De technische staf had een zuiver bouwkundige taak [ontwerpen, materiaalverwerving en bouwleiding]. In totaal had de Algemeene Volksvestiging NV ongeveer dertig mensen in dienst; Dienstanweisungen AVNV, Archief RIOD FiWi Sub F4c, Correspondentie en akten betreffende de oprichting en bestuur van de AVNV, Archief RIOD FiWi Sub G.

10. Rapport van Münster 30 juni 1941, Archief RIOD FiWi Sub c. Al eerder, in januari 1941, was Münster door Seyss-Inquart tot 'Leiter des Heimstättenamtes des Arbeitsbereiches der NSDAP' benoemd, Archief RIOD FiWi Sub F2]. Münster had aanvankelijk ook voorgesteld de naam van de vennootschap in 'Niederländische Heimstätte' te veranderen, maar omdat de term 'Heimstätte' zich slecht in het Nederlands liet vertalen, werd gekozen voor de naam Algemeene Volksvestiging.

11. In het archief van de Abteilung Siedlung und Bauten zijn diverse statuten, bestekken en begrotingen aanwezig van de 'Österreichische Gemeinnützige Siedlungsgesellschaft', waarvan Münster directeur was. Waarschijnlijk hebben deze als voorbeeld gediend voor de AVNV; Archief RIOD FiWi Sub 153. Het schijnt dat Hauptstellenleiter P.G. Wetzel, 'Propagandaleiter beim Reichskommissar für den Sozialen Wohnungsbau, in oktober 1941 een bezoek heeft gebracht aan Noord- en Zuid-Holland in het kader van een 'Siedlungsanlage' aldaar; Archief RIOD FiWi Sub F1. Verder correspondeerde Münster met de 'Gauwohnungskommissar' van Magdenburg-Anhalt, waarvan de architecten in november 1942 een bezoek aan Nederland hebben gebracht. Contact bestond er ook met met de Gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft Iglau, Sudetengau, over financiële zaken, het oprichten van een Siedlererhaltungsfonds etcetera. Münster zelf had het plan opgevat de Siedlungen aldaar te bezoeken. Ook werden op zijn verzoek maandelijks [Duitse] architectuurtijdschriften, voornamelijk op het gebied van volkshuisvesting, naar zijn dienst gezonden. Dit waren: *Bauwelt*, *Der Soziale Wohnungsbau* [de spreekbuis van de DAF], *Zeitschrift für Wohnungswesen*, *Ergänzungslieferungen für Miet- und Boden- und Bau-recht*, en het *Verordnungsblatt*; Archief RIOD FiWi Sub F1. Maar Münster was ook geïnteresseerd in Nederlandse architectuur. Zo bezocht hij de tentoonstelling 'Nederland bouwt in baksteen' in het museum Boymans en woonde hij een lezing van architect Kropholler bij; Correspondentie Münster 16

april 1941, Archief RIOD FiWi Sub H1.

12. De AVNV wilde zich aanvankelijk vooral toeleggen op woonwijken voor arbeiders, met name voor hen die werkzaam waren in de steenfabrieken. Omdat dit niet echt van de grond kwam, richtte de AVNV zich na verloop van tijd ook op andere projecten zoals de verdedigingswerken bij Clingendael, diverse Duitse scholen en de Polizeikaserne [thans Prinses Juliana-kazerne] in Den Haag. Deze overstap verliep probleemloos omdat Münster inmiddels de AVNV bij zijn eigen afdeling had weten onder te brengen [zie noot 9]; Archief RIOD FiWi Sub F2.

13. Blijkens de brief van Eimler aan Münster van 10 juni 1941, is eerstgenoemde vroeger werkzaam geweest in Nederland, wat wellicht zijn grote interesse verklaart om betrokken te worden bij dit project in Heerlen; Archief RIOD FiWi Sub G.

14. Het gaat hier om de volgende woningtypen: type K2, een kleine eengezinswoning, met op de begane grond een woonkamer en keuken, boven zijn twee slaapkamers en een badkamer, op zolder is een extra kamer; type IV heeft dezelfde indeling als type K2, maar is groter; type VI heeft twee kamers, keuken en bijkeuken, 3 slaapkamers en een bad boven en een extra ruimte op zolder. Totaal zijn van deze drie typen 156 woningen gebouwd in Aken; brief van Eimler aan Münster, 10 juni 1941; Archief RIOD FiWi Sub G.

15. Brief van Eimler aan Münster, 10 juni 1941; Archief RIOD FiWi Sub G.

16. GA Heerlen, Archief Gemeentebestuur van Heerlen 1919-1981, inv. nr. 172. Vanaf januari 1941 verliepen alle grondtransacties via de NSDAP. Het opkopen van de grond verliep via het 'Amtsbereich in den Niederlanden: Amt für Volkswohlfahrt'; Archief RIOD FiWi Sub G.

17. H. Bus, destijds door de Duitsers als uitvoerder tewerkgesteld bij de bouw van de wijk, wist te vertellen dat hij altijd in de veronderstelling is geweest dat een

zekere Jacobs, een Duitser, de architect was. Het is heel goed mogelijk dat Jacobs door de GAGFAH was aangesteld om op de bouwplaats als architect het werk te begeleiden [Interview H. Bus op 11 augustus 1993].

18. Brief van Roloff aan de burgemeester van Heerlen, 27 april 1942, Archief RIOD VJ-PL 3h. Wat betreft deze verwervingsstrategie bestond in Duitsland vanaf het begin van de oorlog regelgeving. Op 31 juli 1940 was een Erlass afgekondigd voor de 'Mittelbeschaffung für den Ankauf von Baugelände'. Om problemen te voorkomen bij de bouw van Siedlungen, was het gewenst om al in een vroeg stadium grond aan te kopen. De overheid wilde bodenspeculatie voorkomen. Het gevaar bestond dat sommige terreinen anders veel te duur of helemaal niet meer aangekocht konden worden. Het was dus belangrijk om zoveel mogelijk Siedlungsplannen kant en klaar in voorraad te hebben liggen, zodat na de Endsieg meteen op grote schaal van start kon worden gegaan;

G. FEHL EN T. HARLANDER, *Hitlers Sozialer Wohnungsbau*, 98.

19. Verslag van de bespreking tussen Roloff en Bakker Schut op 7 april 1942; Archief RIOD RNP 3903.

20. Brief van de AVNV aan de burgemeester van Heerlen op 12 juni 1942; Archief RIOD FiWi Sub C.

21. Zie KOOS BOSMA, 'De Stuttgarter Schule. Alledaagse architectuur voor het nationaal-socialisme', in: *Een geruisloze doorbraak*, 54-61.

22. Intern advies van Schimke, directeur van de AVNV aan Karl Gonser, 18 juni 1941; Archief RIOD FiWi Sub G.

23. Dit waren de volgende typen: BE III 6 [105 woningen], RE II 6 [43 woningen] en RE I 5 [89 woningen].

24. Interview met H. Bus op 11 augustus 1993 te Kerkrade.

25. Van Grunsven in een mededeling aan de burgers [doorgekraste zin], GA Heerlen, Archief Gemeente Heerlen maart 1943.

Vijftiende-eeuws Hebreeuws boekfragment in Stadsarchief Heerlen

M. VAN DIJK

Geruime tijd was al bekend dat een oud kerkregister uit 1620 uit het archief van de St. Pancratiusparochie in Heerlen was gevat in een perkamenten kaft met daarop Hebreeuwse teksten.¹ Het vermoeden bestond dat het perkament [veel] ouder was dan het register. In 1997 werd de kaft van het register gehaald en gefotokopieerd. Een kopie werd opgestuurd naar het Joods Historisch Museum in Am-

sterdam, met de vraag of men kon vaststellen om wat voor tekst het handelde en uit welke tijd het perkament dateerde.

Loofhuttenfeest

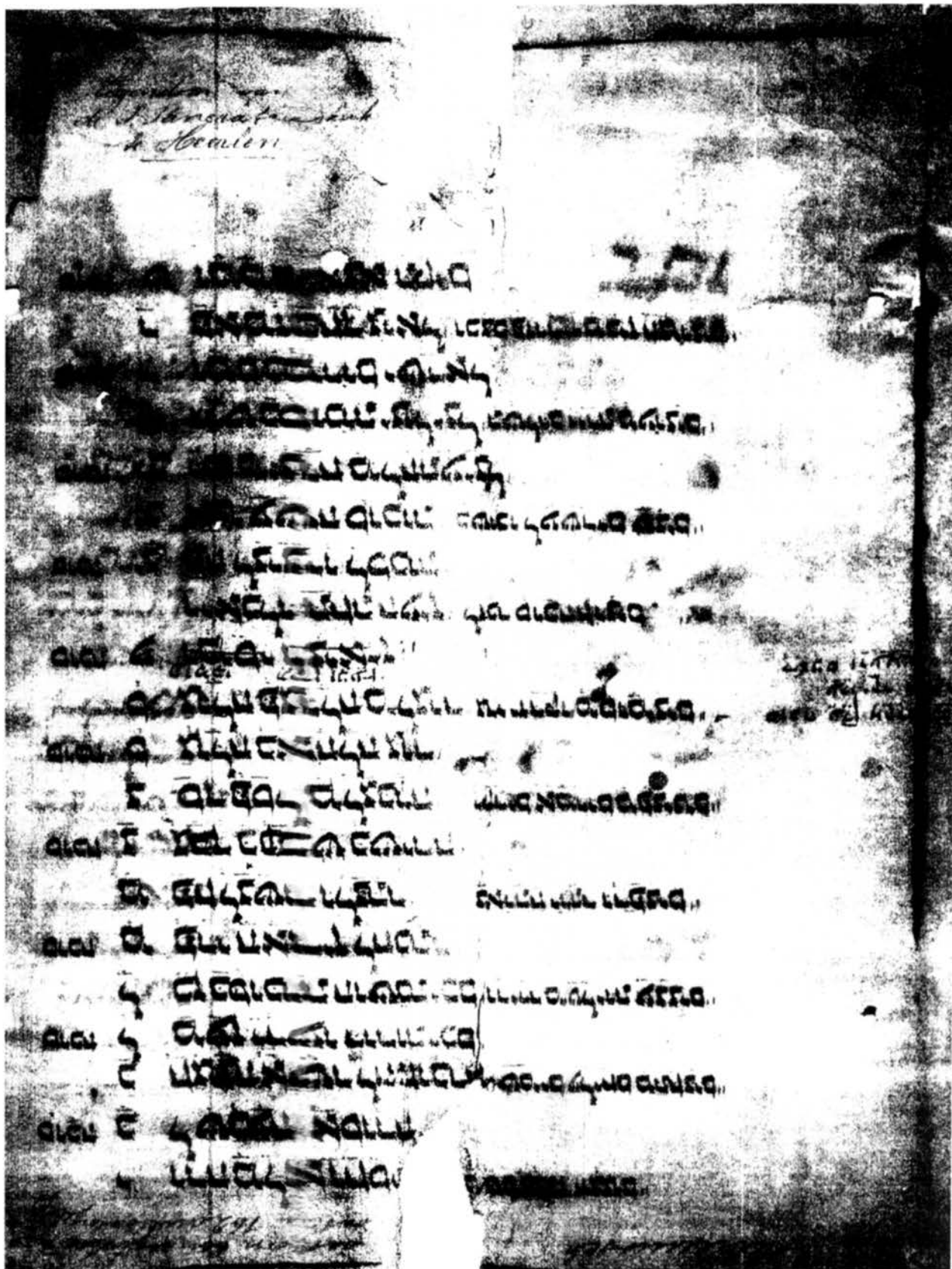
En dat kon men. Het perkament is afkomstig uit een *machzor* [gebedenboek] voor *Soekkot*, het joodse Loofhuttenfeest, en dateert vermoedelijk uit de vijftiende eeuw.

Interieur van de loofhut van de Portugees-Israëlitische Gemeente te Amsterdam, 1968.

In een dergelijk machzor staan de in de loop der eeuwen overgeleverde liturgische gebeden, gezangen en gedichten voor een feest in hun vaste cyclus bijeen. Al deze stukken

hebben een eigen recitatief of melodie aangenomen. Het was de belangrijke taak van de voorzanger om aan dit aspect van de diensten in de synagoge vorm te geven.²

Fotokopie van de achterzijde van het Hebreeuwse tekstfragment.

het aloude Loofhuttenfeest is bij uitstek een vreugdefeest. De uittocht van het Joodse volk uit de slavernij in Egypte wordt herdacht: 'In hutten zult gij wonen, zeven dagen lang, opdat uw nageslachten zullen weten dat Ik de kinderen Israëls in hutten woning heb verschaft, toen Ik hen uit het land Egypte voerde' [III Moz. 23, 42-43]. Een volle week week verliet men dan ook symbolisch de vaste woning om als het zwervende volk in de woestijn te leven onder het broze dak van een hut [*Soekkàh*, 'loofhut']. Hiertoe werd en wordt er een hut-achtig bouwsel gemaakt, of een prieeltje of tuinhuisje. Vooral het dak is belangrijk: dat wordt bij voorkeur gemaakt van riet, twijgen, stro of hooi, los of in de vorm van gevlochten matten. Hierin maakte men het gezellig en werd er vooral 's avonds met het bezoek in of rond de hut 'gekampeerd'. Oorspronkelijk viel het feest in of na de oogsttijd. Plantenbundels met palmtak, groen en takjes herinneren hier nog aan. Dat doet ook de *ethrog* [cederappel]. Het Loofhuttenfeest is bij uitstek een huise-lijk feest, maar werd ook in de synagoge met eigen gebeden en rituelen gevierd, die in het *machzor* waren opgenomen.³

Middeleeuwse gemeente?

Een intrigerende vraag is: hoe is een dergelijk perkament in Heerlen terecht gekomen? Waarschijnlijk is het mét het papier door de parochie elders – Maastricht, Aken? – ge-

kocht. Papier- en boekhandelaren in de steden kochten oud perkament op om dat als boekbindmateriaal te hergebruiken. Ook in Maastricht zijn oude fragmenten van joods-religieuze boeken aangetroffen als band van latere [veertiende-eeuwse] registers en boeken.⁴

Het lijkt niet aannemelijk dat het *machzor*-perkament afkomstig is van Heerlense joden. Wel is het waarschijnlijk dat er in de Middeleeuwen joden in Heerlen zijn geweest. In een Keuls document uit 1270 betreffende de Keulse jodenbuurt komt de naam van de jood Samuel ben Juda uit 'Herle' tegen. Het is zeer goed mogelijk dat dit 'Herle' het huidige Heerlen is.⁵ Bovendien zijn er andere omstandigheden die het verblijf van joden in het middeleeuwse Heerlen aannemelijk maken. De oude heren van Heerlen, de graven van Are en Hochstaden, hadden nauwe banden met Keulen en het Rijnland. Heerlen kende zeker in de veertiende eeuw al een veemarkt; de veehandel en de slachterij waren traditionele joodse beroepen, die door joodse Heerlenaren tot in de twintigste eeuw zijn uitgeoefend. Heerlen lag bovendien bij de belangrijke handelsroute Keulen-Maastricht-Brabant, wat de kans op contacten met en vestiging van joden heeft vergroot. Maar om uit het vinden van een Hebreeuws tekstfragment in een Heerlens archief het bewijs voor het bestaan van een middeleeuwse joodse gemeente te zien, lijkt ver gezocht.

Noten:

1. GA Heerlen, ASPH inv. nr. 377.
2. Vergelijk S. PH. DE VRIES, *Joodse rit en symbolen* [Amsterdam 1996⁸], 89.
3. Idem, 96-99.
4. J. MICHMAN, H. BEEM, en D. MICHMAN, *Pinkas*.

Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland [Ede/Antwerpen, 1992], 459. De fragmenten worden hier in verband gebracht met de ondergang van de joodse gemeente in de veertiende eeuw.

5. Idem, 418.

Signalementen

R. BRAAD

Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795

Door E.J.M.F.C. Broers, Assen.

Van Gorcum, 1996. 303 blz. Brabantse
Rechtshistorische reeks, 9.

ISBN 90-232-3113-9.

In dit boekwerk worden de beledigingsprocessen behandeld die hebben gediend voor de Staatse Raad van Brabant en de Landen van Overmaze. Dat betreft ongeveer 3% van de totaal 4200 dossiers van de Raad. Na een gedegen inleiding over de ontstaansgeschiedenis van de Raad wordt een analyse van de procesdossiers gegeven en de rechtsdogmatiek en de procespraktijk inzake het delict belediging geanalyseerd. Boeiend is dat bij de beschrijvig van de praktijk aan de hand van de civiele en criminele procesdossiers het beledigende gedrag uit de doeken wordt gedaan. Overigens worden in de bijlage al de procesdossiers genoemd, waaronder bijvoorbeeld de beledigingen door Johan Godaart Vos uit Brunssum [1634] en schepen Leonard Gerard Pelt in Heerlen [1770]. De auteur beschrijft verder de vorderingen tot schadevergoeding en/of straf, de disculperende omstandigheden en de inhoud van de vonnissen. Interessant is dat je met een dergelijk boek in de hand de beledigingszaken afkomstig uit de regio oostelijk Zuid-Limburg aan de hand van de beschreven procesgang vrij eenvoudig nog eens aan een nader onderzoek kunt onderwerpen. De processtukken over deze zaken bij de plaatselijke schepenbanken en het leenhof van Valkenburg, de appèlinstantie voor niet-criminele vonnissen, zijn namelijk niet in het

onderzoek betrokken. Als dit gebeurt, zal dat beslist een vijftal interessante artikelen voor ons tijdschrift opleveren.

De Limburgse Tramweg Maatschappij in beeld

Door André Weijs, Zaltbommel.

Europese Bibliotheek, 1997.

ongepag, foto's, plattegronden; Toen boekje.

ISBN 90-288-6455-5. Prijs f 32,50.

André Weijs geeft met dit boek een kijkje in zijn goed gedocumenteerde verzameling over de in 1921 opgerichte LTM. De opzet is die van een fotoboek, maar met een betere inhoud dan andere fotoboeken van dit formaat die we van de Europese Bibliotheek gewend zijn. Hij geeft bij 48 bladvullende foto's en plattegronden een uitvoerige bladzijdevullende beschrijving, waarin als het ware in 48 hoofdstukjes de grote lijn van de geschiedenis van de LTM wordt verwoord. Daarbij heeft hij oog voor vele details. Zowel organisatie, geschiedenis en voorgeschiedenis, aanleg en exploitatie van lijnen, als ook de stoomlocomotief, de elektrische tram, het drieassige onderstel en goederenwagens komen aan bod. Weijs deed het onderzoek naar de LTM zo grondig dat hij zelfs weet te vertellen hoeveel masten, dwarsliggers en rijdraad voor bijvoorbeeld de trambaan Hoensbroek-Brunssum zijn gebruikt. Een boek voor de liefhebbers, maar ook voor de historici. Hopelijk wordt het boek zo goed verkocht dat de uitgever brood ziet in een vervolgdeel.

De verzameling Weijs is wat de LTM betreft nog lang niet uitgeput.